

De Praebstije aan het Stroomarckt

Bouwhistorisch onderzoek
van de proosdij in Deventer

Werkgroep Bouwhistorie Deventer

De Praebstije aen het Stroomarckt

Het bouwhistorisch onderzoek in Stromarkt 19
als aanzet van de bouwgeschiedenis van de proosdij,
thans Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 te Deventer

Herman Lubberding

met bijdragen van
Henk Gelderloos (De keuken)
Wijnand Bloemink (De kappen en Waardestelling)

Werkgroep Bouwhistorie Deventer

De titel van dit rapport is ontleend aan de omschrijving van het complex in de acte van overdracht van De Sandra aan G. Jordens.

Colofon

<i>Auteurs</i>	Herman Lubberding, Henk Gelderloos, Wijnand Bloemink
<i>Redactie</i>	Aly Dijkstra-Kruit
<i>Vormgeving</i>	Aly Dijkstra-Kruit
<i>Vormgeving cover</i>	Mirella Zwanenburg, Peter van Woerden
<i>Tekeningen</i>	Annemarieke van der Beek, Henk Gelderloos, Herman Lubberding, Peter van Woerden
<i>Fotografie</i>	Han The
<i>Uitgave</i>	Werkgroep Bouwhistorie Deventer
<i>Print</i>	Wöhrmann Print Service, Zutphen

november 2015

© Werkgroep Bouwhistorie Deventer

ISBN/EAN 978-90-9029275-5

NUR 648

Trefwoorden: Deventer, geschiedenis, bouwhistorie, proosdij, Sandrahuis, Stromarkt

Dit rapport is een productie en uitgave van
Werkgroep Bouwhistorie Deventer
Telefoon: (0031)-(0)570-676006
www.deventerbouwhistorie.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de foto's volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog wenden tot de uitgever.

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf

1

Inleiding	1
Geraadpleegde kaarten	3
Bouwmaterialen	6
Het gebruik van tufsteen in Deventer	8
Samenvatting van aangetroffen bouwmaterialen	10

2

De gevels	11
De verdiepingen, de vertrekken en de wanden	13
De zolder	13
De kappen	15
De plattegrond van de kappen	15
De draagconstructie van de kappen	20
De verdieping	25
Vertrek 1	26
Vertrek 2	28
Vertrek 3	29
De bel-etage	31
Vertrek 1	32
Vertrek 2	35
Vertrek 3	36
De kelders	37
Kelder 1	38
Kelder 1a	39
Kelder 2	40
Kelder 3	41
Kelder 4	45
Kelder 5	46

De keuken in kelder 1	48
De ontwikkeling van stookplaatsen in woningen	49
Het gebruik van brandstof door de eeuwen heen	51
De geschiedenis van de keuken	52
Beschrijving per onderdeel in de keuken	52
Vergelijkbare keukens in Nederland	61

3

Samenvatting van de bouwfasen in Stromarkt 19	63
De bouwgeschiedenis van het proosdijcomplex	65
De oude stad – een terzijde	66
De oudste proosdij?	68
De bouw van de eerste tufstenen proosdij	68
De wederopbouw na de grote stadsbrand van 1334	73
Een paar eeuwen na de brand	75
In de 17 ^{de} eeuw	75
Vanaf de 18 ^{de} eeuw	79
Waardestelling	84

4

Geraadpleegde literatuur	86
Dankwoord	88

Woord vooraf

Deventer is trots op ons oudste stenen woonhuis van Nederland aan de Sandrasteeg 8.

Dit pand, gebouwd in 1130, is een heel belangrijk monument in de stad Deventer.

Veel is hierover gepubliceerd en nog steeds ontdekken wij nieuwe wetenswaardigheden.

Over het naastgelegen pand Stromarkt 19, in de volksmond bekend als “La Fontana” (een voormalige pizzeria), was eigenlijk minder bekend. Natuurlijk is daar door architect Kreek bij de restauratie van het pand Sandrasteeg 8 onderzoek naar gedaan, maar het was duidelijk dat dit niet uitputtend was.

De NV had het pand aan de Stromarkt 19 verworven in 2004 van de toenmalige eigenaar de heer K. Lassche, en wij waren ook zeer benieuwd naar de uitgebreide geschiedenis.

Door een aantal oorzaken heeft het lang geduurd om te komen tot restauratie van het pand. Het economisch klimaat veranderde in de jaren na 2008 drastisch en de oorspronkelijke gedachte van een woning met horeca of kantoor bleek geen haalbare variant.

Mede door een heroriëntatie van onze NV om gebiedsgewijze aanpak van monumenten als uitgangspunt te nemen is de kijk op het pand veranderd. Immers, het pand maakt deel uit van een historisch belangrijk gebied en een deel van deze historische elementen zou herkenbaar teruggebracht moeten worden in dit gebied. Het Geert Grote Huis is een prachtig voorbeeld van die benadering; het maakt de belangrijke elementen van de Moderne Devotie weer goed zichtbaar.

Het pand Stromarkt 19 is bouwhistorisch onderzocht en gerestaureerd op een bijzonder verantwoorde wijze. Met veel liefde voor het pand zijn nu de prachtige monumentale elementen weer zichtbaar.

Mede door de enorme inspanning die de Werkgroep Bouwhistorie Deventer heeft geleverd op basis van het eerdere onderzoek van de heer J.W. Bloemink, is het pand nu duidelijk herkenbaar en zijn de waarden en de geschiedenis goed vastgelegd. Dat betekent dat wij nu ook een verantwoordelijkheid hebben die waarden bij verder gebruik te respecteren.

Ik spreek daarom de wens uit dat met het verschijnen van dit boek, het gereedkomen van de functie ‘invulling als bibliotheek’ en de herinrichting van het gebied rondom de Stromarkt en het Lamme van Diesseplein het plaatselijk historisch besef een extra impuls krijgt.

Met dit besef kan de betrokkenheid van de inwoners met de stad Deventer worden verstevigd en daarmee kan ook de belangstelling voor de cultuur worden vergroot.

E.J.M. Eggink

Directeur NV Bergkwartier

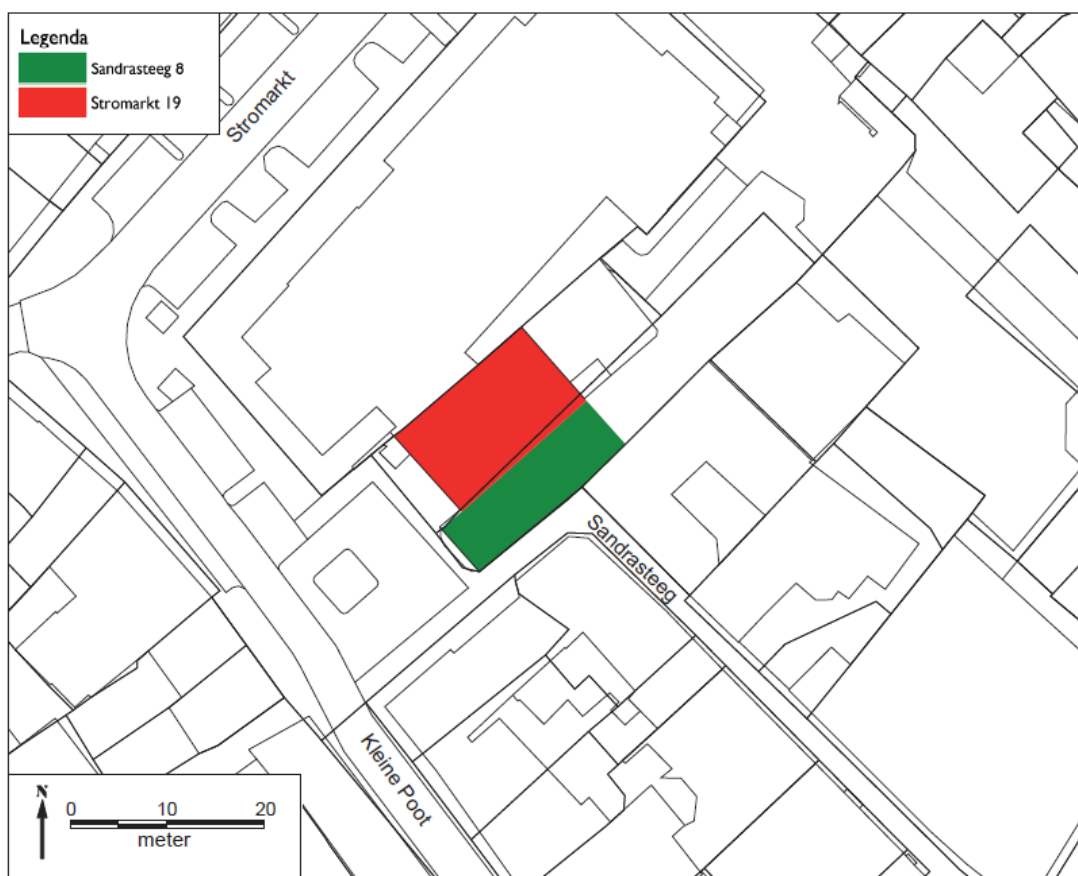
Inleiding

In 1996 verscheen onder redactie van drs. J.R.M. Magdelijns e.a. de publicatie “Het kapittel van Lebuinus in Deventer”. Een groot deel van deze publicatie is gewijd aan het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek en de restauratie van het pand Sandrasteeg 8, ook bekend als “het oudste huis van Nederland”.

Hoewel er al heel lang plannen waren om dit rijksmonument te restaureren duurde het tot begin 1992 voordat met het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, voorafgaand aan de restauratie, kon worden begonnen.

De opdrachtgever was de N.V. Bergkwartier, Maatschappij tot Stadsherstel te Deventer.

J.C.G. (Johans) Kreek werd aangewezen als restauratiearchitect. In mei 1994 werd de glaskap, ter bescherming van de kwetsbare tufstenen gevel, boven de Sandrasteeg geplaatst en was de restauratie van het pand voltooid.

Afb. 1. Situatie Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 op de basiskaart van Deventer. (Archeologie Deventer)

Lang ging men uit van de gedachte dat het pand de zetel van de proost van het Deventer kapittel was geweest met aan de noordkant ervan, op de plaats van het huidige pand Stromarkt 19, wellicht een aanbouw. Deze veronderstelling was gebaseerd op een aantal vogelvluchtkarten zoals die van Van Deventer, Braun en Hogenberg, en Blaeu.

Dat de veronderstelde aanbouw een centraal deel van de proosdij was geweest, werd pas duidelijk nadat archeologen en bouwhistorici verbanden ontdekten die dit bevestigden.

In 2001 - het pand was nog eigendom van Karel Lassche B.V. - werden op verzoek van de Gemeente Deventer de tufstenen muurresten op de verdieping en de bel-etage in Stromarkt 19, voor zover deze zichtbaar waren, gedocumenteerd door het bureau Lantschap (Wijnand Bloemink en Peter Boer). Kort daarop werd het pand verkocht aan de N.V. Bergkwartier en kreeg Bureau Bouwwerk (Wijnand Bloemink en Agnes Hemmes) opdracht een onderzoek in te stellen naar de kapconstructie en een waardestelling te maken voor een restauratieplan ervan.

*Afb. 2. Voorgevel Stromarkt 19 in 2014.
(Foto Herman Lubberding)*

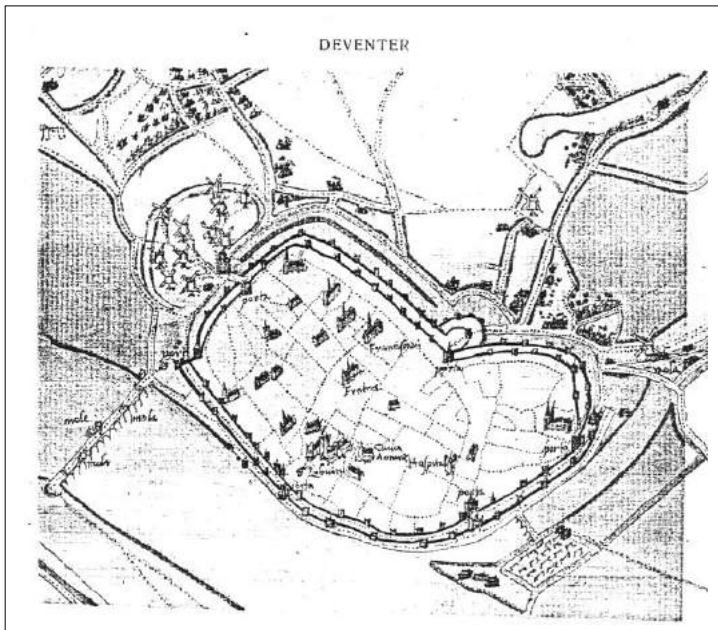
Het pand kreeg nog geen bestemming. De N.V. Bergkwartier besloot om het pand, om verder verval te voorkomen, te consolideren en wind- en waterdicht te maken.

In januari 2011 bezochten enkele leden van de Werkgroep Bouwhistorie Deventer het pand en stelden vast dat er op plekken die tijdens eerdere onderzoeken niet of moeilijk toegankelijk waren sporen van bouwhistorisch belang aanwezig waren. Er werd aan de N.V. Bergkwartier toestemming gevraagd en verkregen om een aanvullend onderzoek in te stellen en de kelders bij het onderzoek te betrekken. Verder werd contact gezocht met Dirk Jan de Vries (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en met Wijnand Bloemink en, in een iets later stadium, met Johans Kreek. Alle drie waren bereid om de Werkgroep te begeleiden en te adviseren.

De leden van de Werkgroep die aan het onderzoek en de rapportage hebben meegewerkt zijn: Annemarieke van der Beek, Aly Dijkstra, Henk Gelderloos, Herman Koldewijn, Herman Lubberding (tevens coördinator), Han The, Jerk Vogelzang en Peter van Woerden. Wijnand Bloemink, bouwhistoricus, schreef de waardestelling.

Geraadpleegde kaarten

Een van de oudste kaarten van Deventer is de kaart van de Vlaming Jacob van Deventer. In opdracht van Philips II, koning van Spanje, vervaardigde hij plattegronden van de steden in de Nederlanden. Hij verrichtte hiervoor zelf de metingen met behulp van driehoeksmeting¹ en produceerde op deze wijze plattegronden die eeuwenlang door cartografen als basis voor kaarten werden gebruikt.

*Afb. 3. Jacob van Deventer;
bijkaart, aangehecht aan de kaart
die omstreeks 1555 in druk verscheen.*

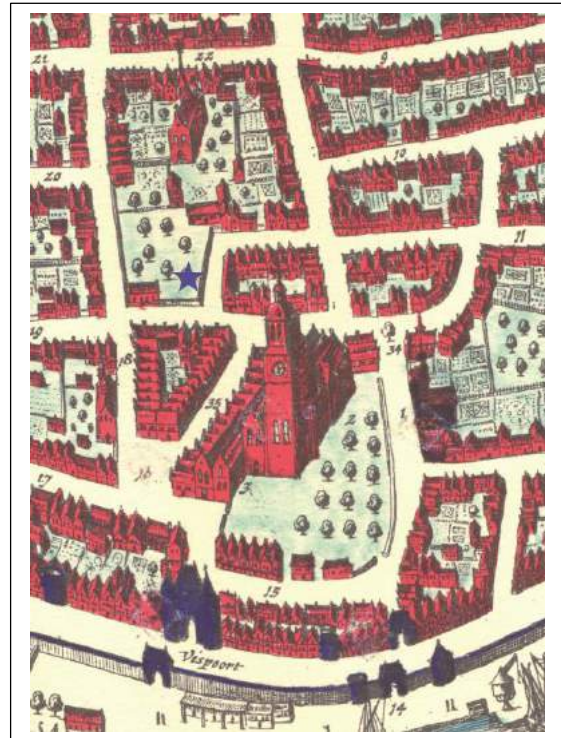
Zijn plattegronden waren summier van opzet; het accent lag op de verdedigingswerken. Straten werden veelal door stippellijntjes aangegeven en een enkel belangrijk gebouw werd afgebeeld. De kaart van Deventer geeft de situatie van omstreeks 1555 weer. Op de bekende kaart van Van Deventer (de nettekkaart) zijn de ruimtes tussen de straten opgevuld met een vlekkelig patroon; op de bijgeleverde 'bijkaart' zijn alleen de straten en enkele kenmerkende gebouwen aangegeven. Afbeelding 3 laat deze 'bijkaart' zien.

Rond 1572 gaf de Keulse cartograaf Braun samen met Hogenberg een Stedeboek uit. Zij gebruikten de kaarten van Van Deventer maar bewerkten die, zoals in die tijd gebruikelijk, tot zogenaamde panoramakaarten. De kaart van Deventer is een heel fraai voorbeeld van dit soort kaarten. Ze namen aan dat de stippellijntjes die Van Deventer had gezet het hart van de straten vormden. Aan de hand daarvan tekenden zij evenwijdig daaraan de rooilijnen. De bebouwing van onder andere de proosdij schoven ze daardoor ongeveer 10 m naar voren (afb. 4).

¹ Omstreeks 1533 ontdekte Jemme Reinderz, die zich Gemmam Frisius (de Friese edelsteen) noemde, een manier om afstanden te meten met behulp van driehoeksmeting. Maar er wordt ook beweerd dat de kanunnik Regiomontagnus uit Braunsberg (Oost-Pruisen) de ontdekker is geweest. Het gedrukte opstel waarin Frisius de beginselen van de driehoeksmeting uiteenzette "een boesxken seer nut ende profijtelijk allen geographiens leerende hoemen eenighe plaetsen beschrijven ende het verschil oft distantie derselver meten sal welck tevoren noyt ghesien en is gheweest" verscheen in 1537. Jacob van Deventer was een van de eersten die deze methode toepaste.

Afb. 4. Kaart van Braun en Hogenberg.²
(proosdij bij de rode ster)

Afb. 5. Detail van de kaart van Joan Blaeu,
uitgegeven omstreeks 1650.
(proosdij bij de blauwe ster)

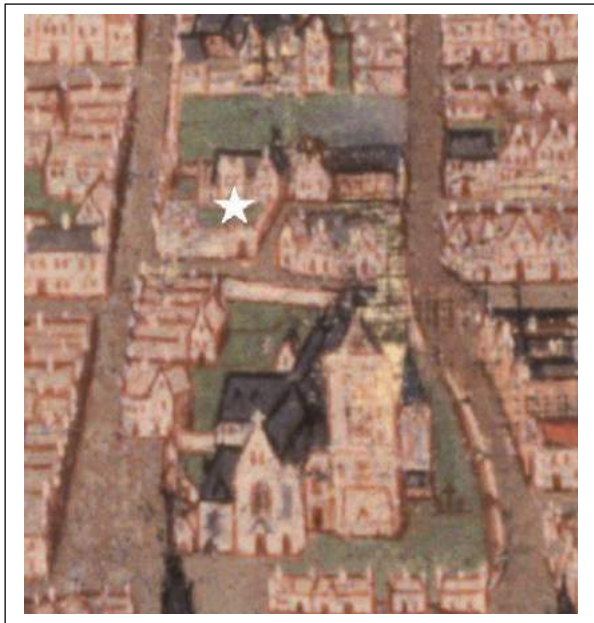
De derde kaart die is geraadpleegd is die van Joan Blaeu, in het midden van de 17de eeuw de belangrijkste cartograaf in Europa.

Blaeu's atelier/drukkerij stond in Amsterdam en hij vervaardigde zijn Stedeboek, eveneens met panoramakaarten, tussen 1640 en 1650 in eigen beheer.

Voordat hij de kaarten etste, informeerde hij bij de steden (in elk geval die in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden) naar hun beste plattegronden. In veel stadsarchieven is dit verzoek bewaard gebleven. Hij projecteerde de aanvullingen die hij ontving op de basiskaart van Van Deventer.

Ook bij Blaeu lag het accent op de verdedigingswerken en 'vergat' hij de proosdij (afb. 5).

² Detail van de kaart van Braun en Hogenberg, gedateerd 1581. Duidelijk is de kaart van Jacob van Deventer als ondergrond gebruikt. De kaart toont, evenals die van Van Deventer, de situatie van vóór 1552.

Afb. 6. Uitsnede uit het schilderij van het Beleg van Deventer. (Proosdij bij de witte ster)

Het schilderij van het beleg van Deventer door de Staatse troepen onder leiding van Rennenberg in 1578 is vermoedelijk enkele jaren na het beleg gemaakt. Het schilderij geeft verschillende episoden weer tijdens het beleg. De naam van de schilder is niet bekend.

De proosdij is weergegeven met een tuin, en met een poort aan de voorzijde.

Achter het gebouw staat in het verlengde van de gevel van Sandrasteeg 8 een (onduidelijke) tuinafscheiding getekend.

De achterzijde van de proosdijtuin wordt gevormd door de oostelijke begrenzing van de Stromarkt, de zijgevel van het huidige monumentale winkelpand (afb. 6).

Bouwmaterialen

In Stromarkt 19 zijn, naast hout, veel verschillende steensoorten gebruikt als bouw materiaal. Die soorten worden hieronder in alfabetische volgorde genoemd.

Baksteen

Baksteen is een uit rivierklei gebakken steen.

Stenen bakte men 6000 jaar geleden al in Mesopotamië; omstreeks het begin van onze jaartelling werd de productie door de Romeinen in onze streken geïntroduceerd.

Na de 4de eeuw, bij het vertrek van de Romeinen, raakte het in onbruik en pas in de 12de eeuw werd de productie hier hervat. In Deventer gebeurde dat pas in de 13de eeuw.

Afhankelijk van de kleisoort en de streek van herkomst komt baksteen in verschillende formaten voor. De oudste vorm, ook wel kloostermop genoemd, had de lengtemaat van een voet (30 cm), was 15 cm breed en 7½ cm hoog. Omdat het bakproces bij zulke grote stenen vrij lang duurde, werd al snel overgegaan op kleinere formaten.

Bij het opmeten van bakstenen in historische gebouwen wordt niet zozeer uitgegaan van het formaat van de enkele steen, maar van de hoogte van tien lagen met de tussenliggende voegen (10 L) in centimeters. Met deze maat kan men globaal de ouderdom van het muurwerk bepalen. In Stromarkt 19 heeft het oudste bakstenen muurwerk uit de 13de eeuw een tienlagenmaat van 80 cm; jonger muurwerk uit de 16de eeuw meet 58 cm.

Basaltlava

Basalt is een zeer hard stollingsgesteente van vulkanische oorsprong.

Bekend zijn de vijf- en zeskantige zuiltjes die als bescherming van oevers en dijken worden gebruikt. Hoewel basalt wereldwijd voorkomt werd dit voor de Nederlanden in de middeleeuwen aangevoerd uit groeves in de Eifel en het Zevengebergte.

Basalt is zeer compact, terwijl daarentegen in basaltlava (uit dezelfde streken) meer gasbelletjes zijn gevormd. Basaltlava is vooral bekend als materiaal voor molenstenen.

De vloer van de keuken en ook een andere ruimte in de kelder is geplaveid met vierkante tegels van basaltlava van 39 x 39 x 5 cm.

Belgische hardsteen en Namense steen

Deze steensoorten zijn afzettingsgesteenten, sedimenten die worden afgezet door water en/of wind. In dit geval gaat het om een afzetting van kalk op de zeebodem gedurende het Carboon. Zoals de naam aangeeft, worden deze gesteenten gewonnen in de zuidelijke helft van België; ze werden al aan het eind van de 15de eeuw in Deventer geïmporteerd.

De Namense steen werd gewonnen in groeves in de buurt van Namen langs de Maas.

De Belgische hardsteen komt voornamelijk uit de plaats Ecaussinnes ten zuiden van Brussel.

In de 19de eeuw werd de Belgische hardsteen eveneens gewonnen in de Ardennen langs de Ourthe, en in Condoz. In de Belgische hardsteen vindt men talloze fossielen van crinoïden, stengels die er uitzien als cilinders met een doorsnede van twee tot tien millimeter.

In de Namense steen bevinden zich ook fossielen, maar deze zijn vaak met het blote oog niet zichtbaar. In een van de kelders liggen twee platen hardsteen van ongeveer 70 x 100 cm tussen tegels van basaltlava.

Trachiet

Trachiet is eveneens een stollingsgesteente. Het in onze streken geïmporteerde trachiet is het zogenaamde Drachenfelstrachiet en komt uit het Zevengebergte, ten zuiden van Keulen langs de Rijn. Het is een redelijk hard gesteente dat zich onderscheidt van vele andere soorten trachiet door de sporadische aanwezigheid van grote langwerpige sanidienkristallen. Deze kristallen verweren vaak na verloop van tijd en laten langwerpige putten achter in het oppervlak van de steen.

Grote stukken in het onderste deel van de gevel van Sandrasteeg 8 zijn bekleed met trachiet (afb. 7). In een van de kelders van Stromarkt 19 zitten in de muur drie trachietblokken van 31 cm hoog en 40 cm breed.

Tufsteen

Tufsteen is een verharde vorm van vulkanische as dat ongeveer 10.000 jaar geleden in de Eifel is neergedaald. Het materiaal is gemakkelijk te zagen en daarom werd het in de late middeleeuwen vrij algemeen gebruikt. Utrecht en Deventer waren stapelplaatsen van tufsteen. In de funderingen en ook in het opgaande muurwerk van oude gebouwen in de binnenstad van Deventer wordt regelmatig tufsteen aangetroffen. De lengte van de tufsteenbroodjes varieert sterk, de hoogte schommelt tussen 10 en 12 cm.

Tufsteen werd ook voor een ander doel gebruikt, namelijk als een van de ingrediënten om mortel te maken voor het metselwerk.

Tras is gemalen tufsteen dat, vermengd met kalk en water dat zorgt voor het uitharden van het geheel, wordt gebruikt als mortel. Dit gebruik verklaart ook het feit dat er zo weinig tufstenen gebouwen bewaard zijn gebleven. Immers, bij een verbouwing werd de tufstenen muur gesloopt en vermalen tot tras. Zo verkreeg men een plaatselijk gemaakte mortel die werd gebruikt bij het metselen van goedkope bakstenen muren.

Zandsteen

Zandsteen is een sedimentair of afzettingsgesteente dat hoofdzakelijk bestaat uit ronde of min of meer scherpkantige kwartskorrels die samen met klei of kalk onder druk verkitten.

De kleur is veelal roodachtig tot geel, maar door verwerking wordt de steen na verloop van tijd meestal grijsachtig.

De zandsteen die in deze streken wordt aangetroffen komt hoofdzakelijk uit de buurt van Gildehaus, Bentheim en Ibbenbüren in Duitsland.

In Stromarkt 19 wordt zandsteen aangetroffen als dorpel, als vensterkozijn of als restant ergens in een wand.

Het gebruik van tufsteen in Deventer

In de middeleeuwen was Deventer een van de belangrijkste stapelplaatsen van tufsteen. Tufsteen en tufsteenpuin werd per schip aangevoerd vanuit het Rijnland. De gave tufsteenbroodjes kwamen zowel uit de groeven in de Eifel als van de sloop van Romeinse bouwwerken³.

Het gebroken of verpulverde tufsteen werd gebruikt als ingrediënt voor metselmortel.

Dat een deel afkomstig was van de sloop van Romeinse bouwwerken blijkt wel uit het feit dat bij opgravingen in de binnenstad van Deventer tussen het puin van tufsteen regelmatig stukken van Romeinse dakpannen zijn aangetroffen. De stempels op deze dakpannen verwijzen naar de Romeinse legioenen die in Keulen of Xanten waren gelegerd (afb. 8).

Afb. 7. Gevel Sandrasteeg 8.
(Foto Han The)

Vanuit Deventer werd de tufsteen doorverkocht, hoofdzakelijk voor de bouw van kerken en patriciërswohnungen. In Deventer zelf zijn in de middeleeuwen de Lebuinuskkerk en de Bergkerk in tufsteen uitgevoerd. Later zijn ze vaak verbouwd of is er aangebouwd waarbij ook baksteen is gebruikt. Ook het bisschoppelijk paleis (de Bisschopshof) aan de Nieuwe Markt en de proosdij aan de Stromarkt/Sandrasteeg zijn in tufsteen gebouwd.

In de verdedigingsmuren is ook tufsteen aangetroffen.

Bij de bouw van de ING-bank aan de Smedenstraat is, tegen de vroegere binnengracht, het restant van een tufstenen muurtoren waargenomen. De muurtoren maakte deel uit van de oudste stadsmuur uit de 13de eeuw. Voorafgaand aan de aanleg van het Waltorenpad en de aangrenzende bebouwing heeft Archeologie Deventer in 2009 een deel van dezelfde stadsmuur opgegraven en het onderste deel van een tufstenen muurtoren aangetroffen⁴.

Afb. 8. Romeinse dakpan met stempel, gevonden aan de Lindenstraat in 1972. (Foto ROB)

³ Drs. H.J.Tolboom (RCE) heeft een achttal monsters opgestuurd naar de universiteit in Keulen. De monsters zijn genomen uit verschillende sterk geërodeerde tufstenen binnenmuren. Het is niet na te gaan welke delen rechtstreeks uit de groeve zijn gehaald en welke afkomstig zijn van gesloopt muurwerk uit het Rijnland. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid behoren alle monsters tot de groep Römer tufsteen, afkomstig uit groeves in het Brohltal (Rheinland-Pfalz).

⁴ Jaarverslag 2009 van de AWN afdeling 18.

Zeer bijzonder is dat in Deventer, als een van de weinige steden in Nederland, vrij veel woonhuizen in tufsteen zijn gebouwd. Bij archeologisch en bouwhistorisch onderzoek zijn er funderingen en muurresten van tufsteen teruggevonden, vooral in het deel van de stad dat als vroegere handelsnederzetting bekend staat (Polstraat-Assenstraat).

Opgemerkt dient te worden dat er hoogstwaarschijnlijk veel meer huizen oorspronkelijk in tufsteen zijn gebouwd, maar niet elke woning en elke kelder, laat staan alle funderingen, zijn bekeken. Behalve de onderzochte funderingen en muurresten zijn tot op heden op 35 plaatsen in de binnenstad muurresten waargenomen waar tufsteen primair als oudste bouw materiaal is toegepast. Op afbeelding 9 zijn deze in oranje aangegeven.

Afb. 9. Plattegrond van Deventer met in oranje kleur de gebouwen waarin muren of muurresten van tufsteen zijn aangetroffen.

Ook moet een verschil worden gemaakt tussen de funderingen en muurresten die in tufsteen zijn opgetrokken en bakstenen muren die met tufsteen zijn bekleed. In het laatste geval diende de tufsteen evenals andere natuursteensoorten alleen ter verfraaiing.

Daarnaast is tufsteen regelmatig aangetroffen als vulling tussen dikke muren van baksteen.

De import van tufsteenpuin voor het vermalen tot mortel is eeuwenlang doorgegaan; voor hetzelfde doel werden in de stad ook (restanten van) tufstenen huizen gesloopt.

Opgemerkt dient te worden dat de aangetroffen muurdikte van tufstenen muren lang niet altijd de originele muurdikte is. Soms is de dagkant van de muur geheel of gedeeltelijk weggehakt. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de wand op de verdieping van Stromarkt 19 die de gemeenschappelijke muur vormt met Sandrasteeg 8.

Samenvatting van aangetroffen bouwmaterialen

Op de verdieping, de beletage en in de kelder zijn muurresten van tufsteen en baksteen aangetroffen. Bij het baksteen viel op dat er een grote variëteit was aan formaten.

Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan ervan worden uitgegaan dat de muurresten die voor een deel in tufsteen zijn uitgevoerd tot de oudste behoren.

Dat betreft dan

- het gehele voorhuis;
- delen in de middelste kelder onder het achterhuis (de aanbouw) en
- een klein fragment in achterste kelder vóór de toiletten.

Op de zolderverdieping zijn geen tufstenen delen teruggevonden.

Muren met het grootste formaat baksteen met een tienlagenmaat van 80 cm komen voor

- in het voorhuis;
- op de zolder in de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8;
- op de verdieping in de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis en in de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw;
- op de beletage eveneens in de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis en in de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw;
- een miniem fragment in de voorgevel, daar waar deze aansluit op de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8;
- in het achterhuis alleen in de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8.

Aangezien baksteen met een tienlagenmaat van 80 cm tot de oudst geproduceerde baksteen wordt gerekend, zullen de muren waarin baksteen van dit formaat is teruggevonden hoogstwaarschijnlijk direct na de stadsbrand van 1334 zijn gebouwd.

In de scheidingsmuren tussen voor- en achterhuis waarin zowel tuf- als baksteen voorkomt wijst dit uiteraard op herstel van de bestaande tufstenen muren.

De tienlagenmaten van de andere muren en muurdelen in het pand variëren van 52 tot 58 cm. Hier is dus mogelijk sprake van vernieuwd muurwerk (de gevels) of van compleet nieuwe binnenmuren.

Voorbeelden van het eerste zijn de voor- en achtergevel die in de 17de eeuw zijn vernieuwd, maar waarbij de dendrochronologische datering van de kapsepanten het onomstotelijke bewijs vormt dat de gevels wel degelijk een oudere voorganger hebben gehad.

De gele ijsselsteentjes die voor een aantal binnenmuren zijn gebruikt en die ook benut zijn om schoorsteenkanalen dicht te zetten werden in de 17de eeuw voor het eerst toegepast.

Bij een bouwhistorisch onderzoek hoort ook de inventarisatie van de balklagen.

Omdat kort vóór de start van ons onderzoek het merendeel van de bestaande balken al was vernieuwd en een aantal was verplaatst, is dit onderdeel niet in de inventarisatie opgenomen.

De gevels

De voorgevel van Stromarkt 19 dateert uit de vroege 17de eeuw en is in zijn geheel gepleisterd.

De huidige vensters, die bij de jongste renovatie zijn aangebracht, zijn conform de vensters uit de tweede helft van de 18de eeuw.

De indeling van de vaste ramen op de bel-etage en de schuiframen op de verdieping zijn conform de ramen uit de 19de eeuw (afb. 10).

De voordeur is een dubbele deur uit de tweede helft van de 19de eeuw. Oorspronkelijk was er een hardstenen trap naar de voordeur die rond 1970 is vervangen door een trap van gewassen grindtegels.

*Afb. 10. Voorgevel Stromarkt 19 in 2014.
(Foto Han The)*

De achtergevel van Stromarkt 19 heeft een tuitgevel met vlechtingen die waarschijnlijk in de 17de eeuw in baksteen is opgetrokken (afb. 11).

Het deel dat de verdieping, de bel-etage en de kelders omvat is gepleisterd. Erboven is het baksteen in het zicht gelaten (10 L = 52 cm).

Op de zolderverdieping bevinden zich naar buiten draaiende ramen met luiken en in de nok een ovaal lichtvenster. Vermoedelijk werden in de 18de eeuw op de bel-etage de vensters vernieuwd en werd de grote ingangspartij met korfboog aangebracht.

Het bordes voor de ingangspartij is voor of tijdens de jongste restauratie verwijderd.

Afb. 11. Achtergevel Stromarkt 19. (Foto Han The)

Tegen de noordelijke zijgevel is in 1967 het bankgebouw gebouwd.

De gevel zelf is grotendeels gespaard gebleven, maar kon vanwege de onbereikbaarheid niet in de inventarisatie worden opgenomen. Uit de waarnemingen in Stromarkt 19 (zie verderop in dit rapport) en uit foto's van vóór de bouw van het bankgebouw blijkt dat deze gevel in baksteen is gebouwd en later deels is gepleisterd.

Een foto van vóór de bouw van het bankgebouw toont de gevel met de contouren van een lagere aanbouw. In de hele gevel is onder het onderkozijn van het raam op de verdieping nog een sierlijst (muizentand) zichtbaar (afb. 12).

Afb. 12. Foto van de zijgevel, direct na de sloop van de aanbouwen omstreeks 1966. (Foto SAB)

Op de verdieping van het pand zijn bakstenen, afkomstig van onder meer de achtergevel, los bewaard gebleven. Hiertussen bevond zich ook de oorspronkelijke noksteen van de gevel (afb. 13).

Afb. 13. Verwijderde noksteen van de achtergevel. (Foto Han The)

De verdiepingen, de vertrekken en de wanden

Elke verdieping heeft een aantal vertrekken die op de kaartjes met de klok mee zijn aangeduid met de cijfers 1, 2, 3 enz.

De wanden worden aangeduid met de letters A, B, C en D zoals op afbeelding 14.

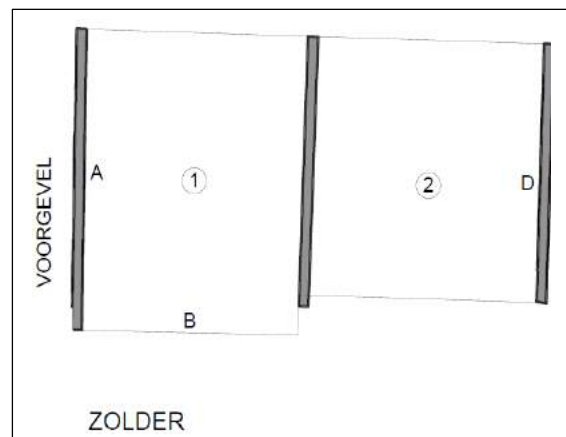
Details in de wanden waaraan speciaal aandacht is besteed zijn op de grotere indelingstekeningen aangeduid met de letters a, b, c enz.

De zolder

Van de kap, evenwijdig aan de voorgevel, rust de nokbalk op de scheidingsmuur van het voorhuis van Sandrasteeg 8. Aan de andere zijde kan de nokbalk ook op een topgevel hebben gerust, maar hier is later een schuine kap geplaatst.

De muur tussen voor- en achterhuis is de achtergevel van het oudste huis. Die muur is nog tot iets boven de vloerhoogte van de zolder zichtbaar.

Ook de baksteenformaten (tienlagenmaten) geven een goede indicatie.

Afb. 14. Overzichtstekening van de zolder.
(Tekening Herman Lubberding/
Annemarieke van der Beek)

➤ wand A (de borstwering, de voorgevel)

De voorgevel reikt slechts tot 22 cm boven de zoldervloer.

Op de voorgevel rust een houten muurplaat van 10 cm dik die de sporen draagt.

➤ wand B (de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8)

Afb. 15. Balkkop met een groot steenformaat boven en rechts. Het kleinere steenformaat links is van een schoorsteenkanaal. (Foto Herman Lubberding)

Deze wand is eerst opgetrokken in een groot steenformaat (10 L = 80 cm) waarvan resten nog aanwezig zijn.

De wand is later hersteld of aangeheeld met bakstenen van een kleiner formaat (10 L = 57 cm).

Tegen de wand zijn schoorsteenkanalen gemetseld (10 L = 57 cm). Op 3.60 m boven de zoldervloer steken drie balkkoppen uit de scheidingsmuur; deze behoren bij een balklaag van de zolder van Sandrasteeg 8 (afb. 15).

➤ *wand D (de achtergevel van het achterhuis, de aanbouw)*

De haaks op de voorzolder geplaatste kap sluit aan tegen de tuitgevel.

Tot 52 cm boven de zoldervloer is de gevel 34 cm dik en vanaf die hoogte slechts 23 cm dik.

De tienlagenmaat boven de versnijding is 51 cm.

Op de dikkere muur rusten drie vensters met houten kozijnen, symmetrisch in de gevel geplaatst, met openslaande ramen. Het middelste raam is dubbel uitgevoerd, de twee zijramen enkel (zie afb. 11).

*Afb. 16. Hijswiel, 17de/18de eeuw.
(Foto Han The)*

Op 2.35 m boven de vloer zit een venster van 145 x 68 cm van een dubbel openslaand raam dat recent, overeenkomstig de vorige detaillering, is vernieuwd. Bijna in de nok is nog een ovaal gemetseld raam geplaatst van 61 cm hoog en 47 cm breed (zie afb. 11).

In de kap bevindt zich een hijswiel

met een doorsnede van 1.20 m, met een hijsklos voor het oprollen van het hijstouw (afb. 16).

Het hijstouw liep door een smalle opening in de muur naar een katrol onder de hijsbalk en stamt waarschijnlijk uit de 17de of 18de eeuw.

De opening onder de hijsbalk heeft een eikenhouten dorpel.

De kappen

De kappen van voor- en achterhuis zijn beide zeldzame voorbeelden van een kapconstructie met een langspant, die alleen in Deventer, Zwolle en Zutphen zo hier en daar voorkomt.

Deze extra constructie zorgt ervoor, dat het totale dak niet in de lengte kan bewegen.

Het langspant bestaat uit een of meer horizontale balken in het hart en de lengte van de kap, die hecht verbonden zijn met alle delen van de kap, met de zolderbalklaag en met de bakstenen driehoeken van de geveltoppen. De constructie in Stromarkt 19 is nog zeldzamer, omdat ze is gecombineerd met een andere constructie die nodig was om de zolder van het voorhuis aan te sluiten op die van het achterhuis.

De oudste delen van de kap zijn door onderzoek van de jaarringen (dendrochronologisch) gedateerd in 1333 en moeten dus direct na de grote stadsbrand van 1334 zijn geplaatst.

Bureau Bouwwerk heeft in 2008 de kap onderzocht en uitgebreid beschreven in het rapport “De anatomie van de kapconstructie”. Met toestemming van de auteurs is een deel van het rapport, met uitzondering van de inleiding, hier in grote trekken en aangevuld en vereenvoudigd overgenomen.

De plattegrond van de kappen

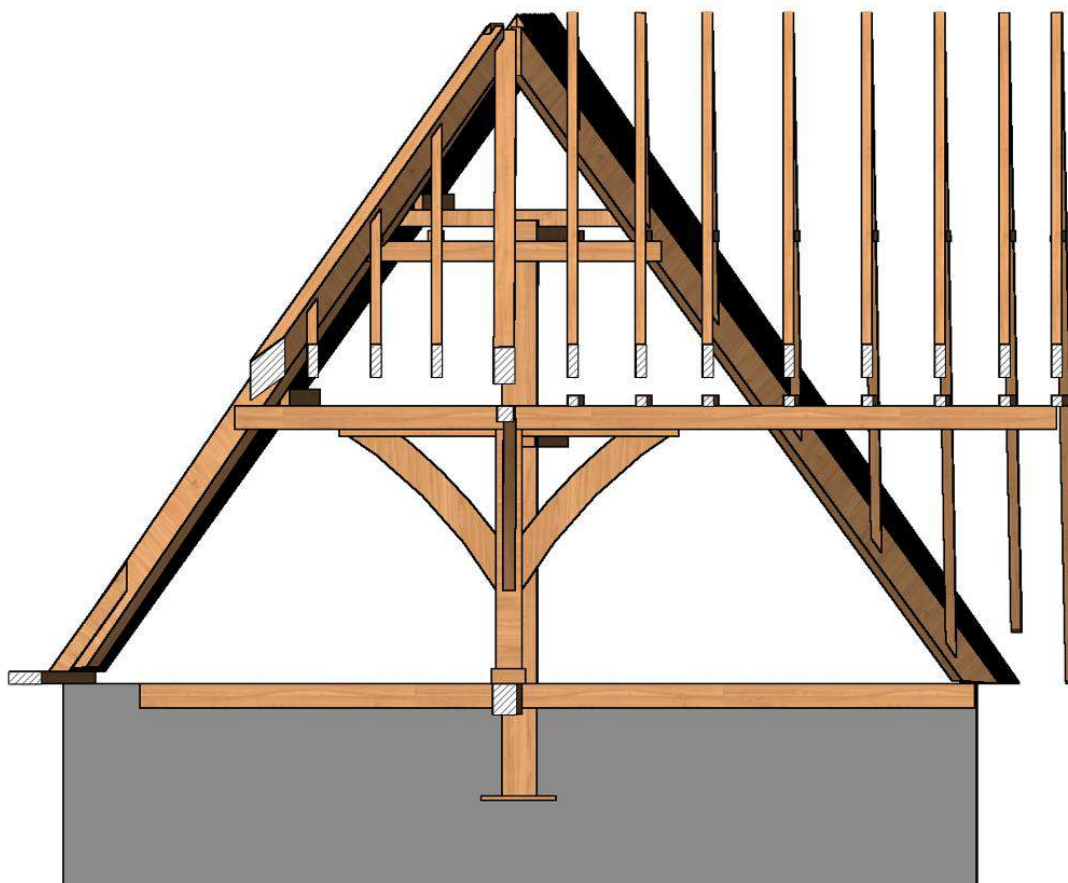
De kapconstructie dateert in zijn geheel uit de vroege 14de eeuw en is van kort na de stadsbrand van 1334, die ongetwijfeld ook de kap van de proosdij verwoestte. Oorspronkelijk was de situatie anders dan nu: de plattegrond van de kap had in plaats van de huidige L-vorm een omgekeerde T-vorm: aan de kant van het bankgebouw liep het voorhuis en dus ook de kap nog een stukje door. Het is aannemelijk dat het gebouw aan die kant een topgevel had. Er was dus sprake van een voorhuis met een zadeldak - evenwijdig aan de voorgevel – met haaks daarop een achterhuis, ook met een zadeldak.

Beide daken vormden vermoedelijk niet één aaneensloten ruimte zoals nu: de zolder was waarschijnlijk door een muur in tweeën gedeeld. Deze nu verdwenen muur stond op de muur tussen voor- en achterhuis, dat is de vroegere achtergevel van het proosdijgebouw.

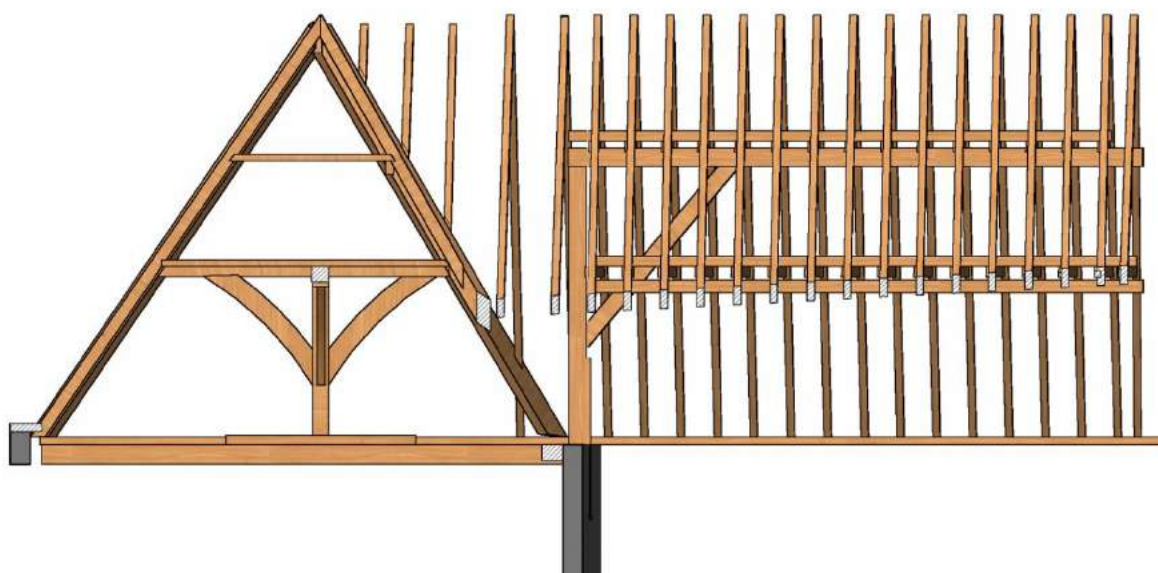
Het dak van het voorhuis heeft een rechthoekige plattegrond, maar ook een T-vormige nok en twee door zware zogeheten kilkepers gedragen dakvlakken die op de scheidingsmuur met het achterhuis aansloten. Dit is een van de aspecten die deze kapconstructie als totaal zo uniek maakt: er zijn verder geen voorbeelden van bekend.

Achter de muur stond het achterhuis met een zuiver zadeldak. In de constructie, de maatvoering en de telmerken is de tweedeling van de kappen nog goed herkenbaar.

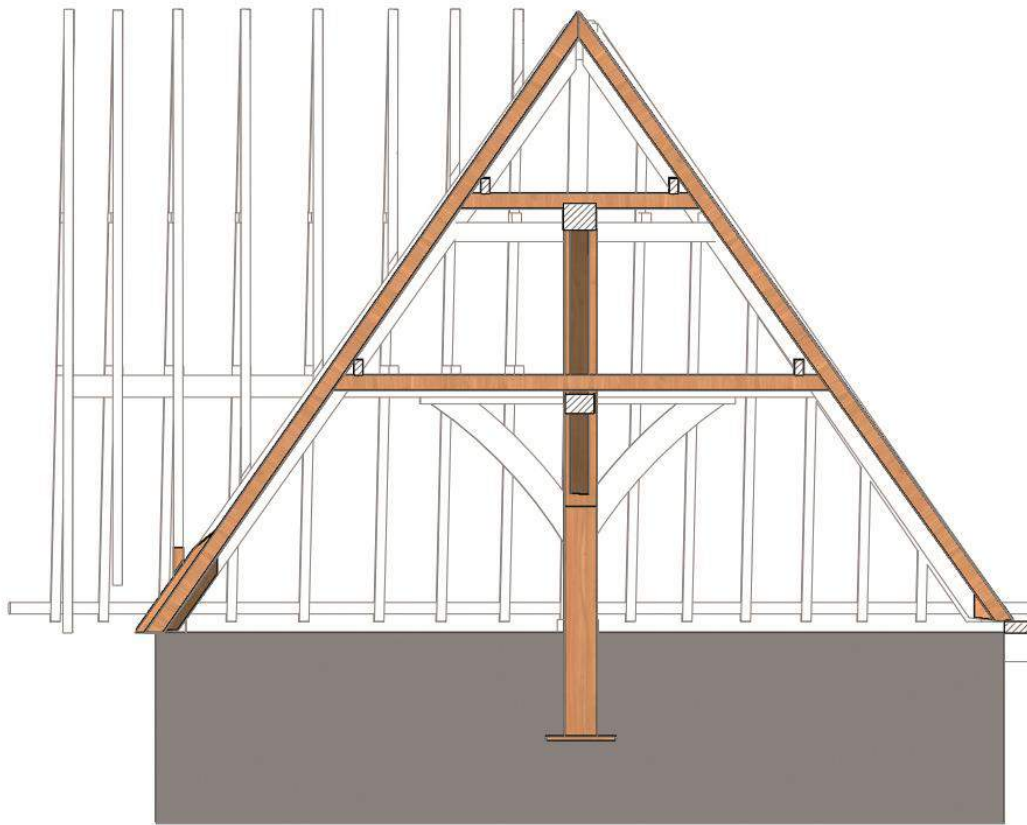
Toen de scheidingsmuur nog aanwezig was (die ongetwijfeld als een topgevel door het dak stak), was dit beeld duidelijker.

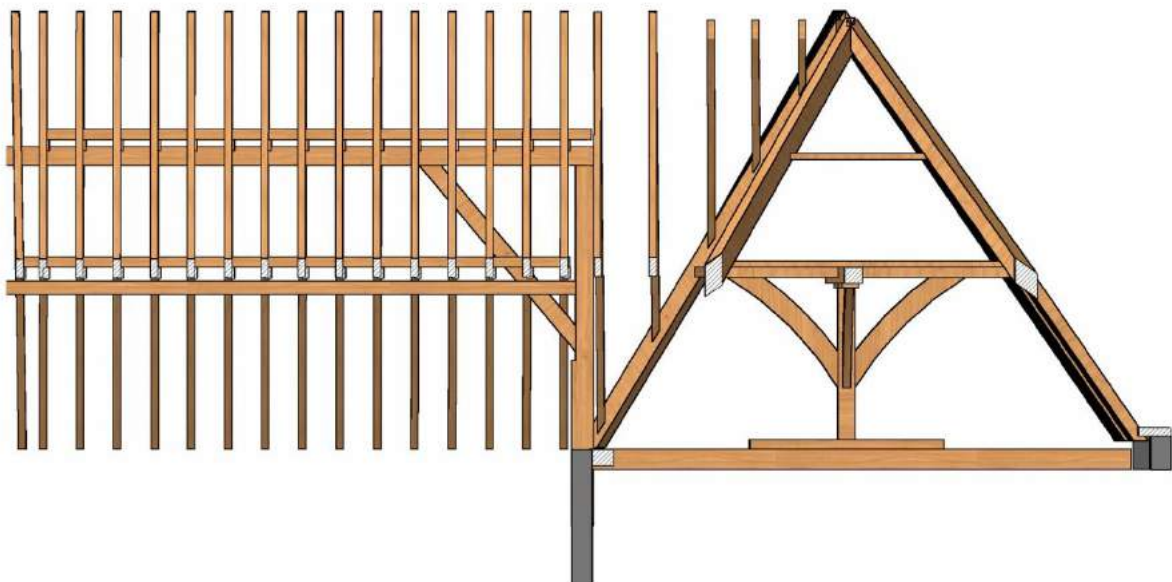
Afb. 17a. Hier bevinden we ons vóór Stromarkt 19, een deel van de kap en de dakbedekking is weggelaten. We kijken recht de zolder van het achterhuis in. Op de voorgrond de ondersteuning van de langsbalk in de kap van het voorhuis (die loopt van links naar rechts), met daarachter de hogere langsconstructie van het achterhuis. (Tekening Peter van Woerden)

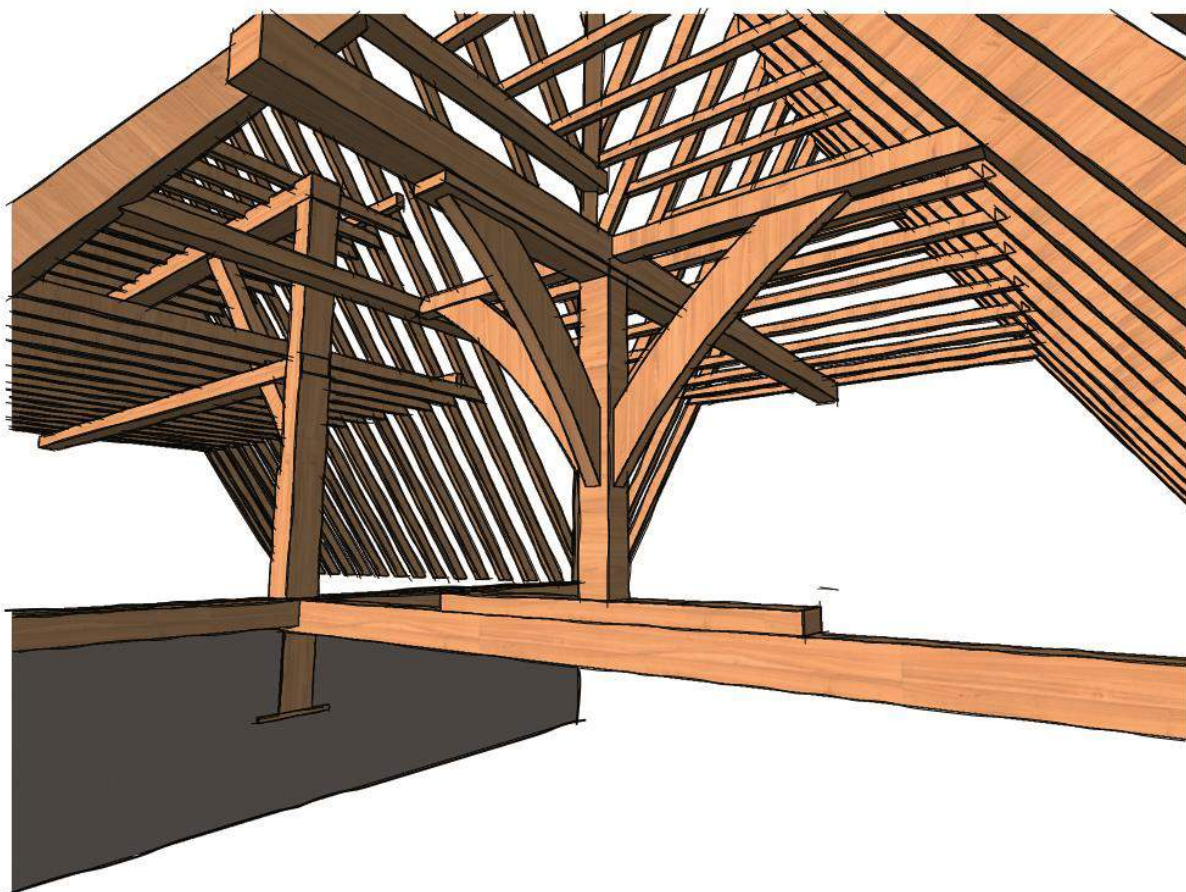
Afb. 17b. Hier is de voorste kap dwars en de achterste kap in de lengte net onder de onderste haanhouten doorgesneden. In de achterste kap is tussen de sporen door de opbouw van het ondersteunende langsspannt goed te zien. In de voorste kap is de driepoot te zien, die gevormd wordt door de twee kilkepers en het verzwaarde spoor (links, donkerbruin) aan de voorzijde van de kap. (Tekening Peter van Woerden)

Afb. 17c. Doorsnede van de kap van het achterhuis. Ook hier bevindt zich een langsconstructie, die uit twee boven elkaar liggende balken bestaat die de haanhouten ondersteunen. De consoles daarachter horen bij de constructie van de kap van het voorhuis. (Tekening Peter van Woerden)

Afb. 17d. Doorsnede over de lengte van de achterste kap (links) en de voorste kap (rechts), in gereconstrueerde vorm. Links zien we de onderste haanhouten in doorsnede, rechts vallen de ruitvormige doorsneden van de hoekkepers van het voorste dak op. Daar tussenin is de standvink te zien. (Tekening Peter van Woerden)

Afb. 17e. In dit perspectief vanuit het westen kijken we in de gereconstrueerde kap en zien beide langsconstructies. Die van de voorste kap is voorzien van een middenondersteuning.
(Tekening Peter van Woerden)

Afb. 17f. Perspectief vanuit het westen. Een deel van de sporen is weggelaten zodat we schuin van boven, maar ook tussen de sporen door, zicht hebben op de constructies die beide kappen ondersteunen. De 'driehoek' geeft aan waar de voorste kap is afgesneden. Het gebouw en de kap liepen hier iets door tot aan een kopgevel zoals aan de achterzijde van het pand. (Tekening Peter van Woerden)

Afb. 17g. Hier zien we beide kappen van boven. (Tekening Peter van Woerden)

➤ *Wat zijn sporenkappen?*

De kappen van Stromarkt 19 zijn sporenkappen: dit zijn kappen die zijn opgebouwd uit een rij sporengespannen. Sporengespannen bestaan uit twee lange dunne balken (sporen) die aan de bovenzijde aan elkaar vast zitten en zo een driehoek vormen. Voor de stevigheid worden ze op één (als bij een A) of twee plaatsen verbonden door haanhouten.

De gespannen hebben allemaal gesneden telmerken en onderdelen met een sterk rechthoekige doorsnede die karakteristiek is voor de 14de eeuw. De kap werd inclusief verbindingen op de grond gemaakt, de bijeenhorende onderdelen kregen alle een telmerk, zodat het bouw pakket op de plaats van bestemming niet door elkaar raakte.

➤ *Wat zijn langsspanten?*

Gebinten om deze gespannen halverwege te ondersteunen waren er in de tijd van de sporenkappen nog niet: het dak drukte dus via de sporen met zijn volle gewicht op en schuin tegen de zijmuren van het huis. Daarom is bij deze sporenkappen - vooral de grotere - soms een lange balk als ondersteuning aanwezig in de lengte van de kap. Die steunt soms zelf weer op de zolderbalklaag met een staande balk, een zogenaamde standvink (ook middenondersteuning genoemd).

➤ *Wat zijn kilkepers?*

Kepers zijn de balken die de hoeken van daken dragen, waar de dakvlakken bijeen komen. Kilkepers dragen de naar binnen geknikte hoeken, zoals op de Stromarkt het geval is.

De draagconstructie van de kappen

Beide kappen hebben nu nog horizontale balken in het hart en de lengte van de ruimte, evenwijdig aan de nok (zie afb. 17e en 18). In de voorste kap ziet deze constructie er anders uit dan in de achterste. Uit verschillende bewaard gebleven voorbeelden is bekend dat zulke balken verbonden waren met houten muurstijlen die tegen de eindgevels stonden.

De verbinding verstevigde men met korte schuine balken (korbelen), waardoor het langspant niet kon bewegen. Het geheel van deze onderdelen noemt men een langsspant. Omdat alle onderdelen van dit spant stevig met elkaar en met de rest van de kap en de eindgevels waren verbonden kreeg de gehele kap samenhang en stevigheid.

Het langsspant is een constructie die karakteristiek is voor de 14de eeuw.

Het voorhuis

➤ *Het langsspant in de kap boven het voorhuis*

Op de zolder van het voorhuis van de proosdij nummeren de gespannen vanaf Sandrasteeg 8. Er staan er veertien, ondersteund door een langs balk met in het midden een steun. Deze middenondersteuning (in het vervolg steeds standvink genoemd) zat niet letterlijk in het midden: de plaats ervan was bepaald door het midden van de kap van het achterhuis. In de kap van het voorhuis was bij de aanvang van de restauratie één langs balk aanwezig, die onder de onderste haanhouten lag en daarmee was verbonden. Helaas zijn in deze kap de aansluitingen van deze langs balk op de muurstijlen en daarmee op de gevels al eerder verloren gegaan. Aan de kant van het bankgebouw (links) gebeurde dat toen men het huis inkortte; de langs balk rust daar nu op een vierkante stut. Aan de kant van de Sandrasteeg (rechts) kan de aansluiting met de muurstijl verdwenen zijn doordat een eigenaar ooit op die plaats meerdere rookkanalen liet bouwen (zie Verdieping en Bel-etage).

Afb. 18. De kap aan de voorzijde naar rechts gezien, de gemeenschappelijke muur met Sandrasteeg 8 op de achtergrond. Prominent in het midden bevindt zich de langs balk die de reeks haanhouten in de voorste kap halverwege ondersteunt. Links de zware kilkeper (witte pijl) op de overgang naar de kap achter. Te zien is ook dat voor de aanvang van de restauratie de zolderbalklaag volledig afwezig was. (Foto Adviesbureau Bouwwerk)

➤ *De verplaatste standvink*

Links rustte de langsbalk voor de aanvang van de werkzaamheden op een vierkante stut (afb. 20). Deze stut, standvink genaamd, droeg een korte platte balk die onder de langsbalk lag. De standvink stond op een zogeheten slof, een platgelegde balk met aan beide uiteinden een kraal. Volgens C. Willems uit Zutphen dateert dit soort afwerking uit de 14de eeuw.

Aan de standvink zat nog één korbeel. Die was netjes met een pen-en-gatverbinding verenigd met de standvink. Aan de pengaten in de drie andere zijden van de standvink is te zien dat er oorspronkelijk vier korbelen aanwezig waren in vier richtingen. Twee hiervan verstevigden de verbinding van standvink en langsbalk. De ondersteuning als geheel was symmetrisch: links stak de platte ligger even ver uit als rechts. De twee andere korbelen komen hieronder ter sprake.

Aan de verschillende bouwsporen in de langsbalk is te zien dat de standvink ooit meer naar rechts stond: precies ter hoogte van het negende gespan, in het hart van de kilkeperconstructie voor de aansluiting op het achterdak. Hier blijkt dat de standvink uiteen werd genomen en naar links verplaatst toen de proosdij aan de linkerzijde werd ingekort. Vanaf dat moment diende hij alleen om het nieuwe einde van de langsbalk te steunen.

Deze constructie is uniek! De vorm van de standvink wijkt af van alle andere in tot nu toe bekende langsspanen. Normaal reiken de standvinken van een dergelijke constructie in de vorm van makelaars tot in de nok van het dak en zijn de langsbalken in deze makelaars gepend. In Stromarkt 19 stopt de constructie bij de langsbalk. Andere voorbeelden van deze oplossing zijn niet bekend.

➤ *De kilkepers*

Kepers zijn de balken die de hoeken van daken vormen; kilkepers dragen de naar binnen geknikte hoeken, zoals hier het geval is. Deze constructie was nodig om het dak van het voorhuis op de haaks daarop staande kap te laten aansluiten.

De kilkepers zijn hier zwaar uitgevoerd, omdat zij het gewicht van flinke delen van de dakvlakken moeten dragen.

De kilkepers staan op een zware balk die op de vloerbalken ligt, tegen de oorspronkelijke scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis. De kilkepers komen in de nok van het dak samen. Om het gewicht van deze zware balken daar op te vangen heeft men van het spoor aan de straatzijde ook een zware balk gemaakt, zodat er een stevige driehoekige constructie is ontstaan.

De aansluiting van de dakvlakken was hiermee een constructief feit, maar zorgde meteen ook voor een constructief probleem dat de timmerlieden moesten oplossen. Aan de straatzijde konden ze de haanhouten gewoon aan de sporen nagelen, maar aan de achterzijde stonden geen sporen omdat het dakvlak hier geopend was.

Om de haanhouten toch houvast te geven, bracht men tussen de kilkepers horizontale balken aan met pen-gatverbindingen. Aan deze balken kon men toen de haanhouten bevestigen. Weliswaar waren er in de loop der tijd verschillende haanhouten verdwenen, maar alle pengaten bleven bewaard, zodat deze oplossing nog leesbaar was.

*Afb. 19. De rechter zware kilkeper (pijl) met de twee dwarsbalken (A en B).
In de onderste balk A is nog een tweetal haanhouten van de kap aan de voorzijde gepend.
(Foto Adviesbureau Bouwwerk)*

➤ *Reconstructie.....*

* *Zolderbalklaag en standvink*

Om een onduidelijke reden was in het voorhuis de zolderbalklaag nagenoeg geheel verdwenen. Dit was niet alleen jammer, maar ook nog erg gevaarlijk, omdat deze balklaag niet alleen een vloer draagt. De balklaag houdt ook de muren bijeen en zorgt er zo voor dat het gewicht van de kap de muren niet uiteen drukt. Deze onmisbare balklaag diende dus terug te komen. De balklaag was enkelvoudig: ze bestond alleen uit een reeks zware vierkante eiken balken en er waren dus geen kinderbinten. Een dergelijk vloertype is karakteristiek voor de 14de eeuw en is daarom bij de recente restauratie teruggebracht.

Tegelijkertijd heeft men besloten de functie van het langsspant te herstellen; dit rustte immers via de standvink op een van de balken. Daarom heeft men de standvink onder de langsbalk opgeschoven tot in de hartlijn van de kap van het achterhuis (afb. 17e).

De standvink heeft nu weer zijn oorspronkelijke uiterlijk en functie.

* *De twee andere pengaten in de standvink*

Afb. 20. De ooit naar links verplaatste middenondersteuning/standvink met het ene overgebleven korbeel en, hier zichtbaar, het pengat van één van de drie verdwenen korbelen. Zie voor een vergelijking met de oorspronkelijke opbouw de getekende reconstructie.

Daar is de standvink teruggeplaatst richting het midden van de langsbalk en weer aangevuld met de drie ontbrekende korbelen (afb. 17e). De platte balk die direct op de standvink ligt, was oorspronkelijk natuurlijk langer en is schuin afgezaagd.

De timmerman vond het afgezaagde stuk ergens (hergebruikt) op de zolder en herkende het! De balk is gebruikt voor de reconstructie van de standvink op de oorspronkelijke plaats.

Eerder is gemeld, dat de standvink aan elk van de vier zijden een gat heeft voor een pengatverbinding met een korbeel. Twee van de vier korbelen maakten deel uit van het langsspant, de twee andere dienden een ander doel.

Ter plaatse van de standvink waren twee balken aangebracht: de een tussen het zware spoor aan de straatzijde en de langsbalk, en de ander tussen de langsbalk en de dwarsbalk tussen de kilkepers aan de achterzijde (afb. 17e). Beide balken waren weg, maar alle pengaten waren er nog. Op deze balken sloten de overige twee korbelen dus aan, waarvan de pengaten ook nog in de standvink terug te vinden zijn. Ze verbonden de kilkepers achter met het zware spoor aan de voorzijde, waardoor deze constructie op halve hoogte extra stevigheid kreeg.

De restanten van deze constructie waren dus nog duidelijk aanwezig en de beide balken en korbelen zijn dan ook opnieuw aangebracht.

** De haanhouten ter plaatse van de kilkepers*

Weliswaar waren er in de loop der tijd verschillende haanhouten verdwenen, maar alle pengaten waren bewaard gebleven, waardoor ook een reconstructie van deze constructieve oplossing kon plaatsvinden.

Het achterhuis

De gespannen van de kap van het achterhuis heeft men van achteren naar voren genummerd; de kap moet vijftien gespannen hebben geteld. Ook deze kap kende een langsspan.

Alle onderste haanhouten ontbreken. Hier zijn aan beide zijden op de sporen nog wel de kepen te zien van de verbindingen met deze haanhouten, maar opvallend genoeg zijn dat steeds twee kepen vlak bij elkaar. Men heeft daarom wel gedacht, dat de onderste haanhouten hier dubbel waren uitgevoerd. Het ligt echter meer voor de hand dat de haanhouten ooit enige decimeters hoger werden gezet in verband met de stahoogte op de zolder. Waarschijnlijk zijn om dezelfde reden - het scheppen van ruimte - deze onderste haanhouten helemaal weggehaald.

➤ *Het langsspan in de kap boven het achterhuis (afb. 17d en 17f)*

In de achterste kap bleven onderdelen van een ander soort langsspan bewaard.

Hier waren oorspronkelijk twee boven elkaar gelegen langsbalken aanwezig, waarvan de bovenste bewaard bleef onder de hoogste haanhouten. Van de onderste resteert alleen het pengat in de nog aanwezige stijl die oorspronkelijk volledig in de al eerder genoemde scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis stond. In de bewaard gebleven langsbalk wijst een schuin pengat op een verdwenen korbeel. Hoe dit korbeel precies op de nog aanwezige stijl aansloot, is niet duidelijk. De stijl tegen de achtergevel is niet meer aanwezig en of er ooit een ondersteuning in het midden was, is niet meer zichtbaar.

➤ *Veranderingen in het pand die gevolgen hadden in de kap van het achterhuis*

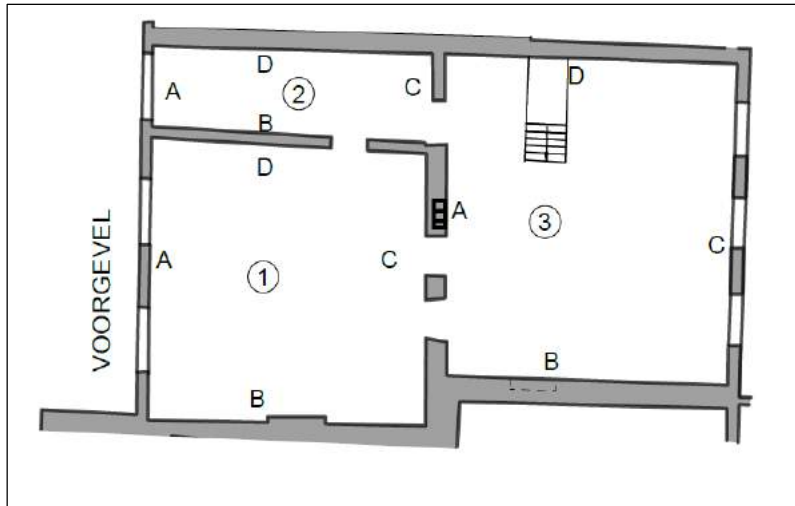
Het proosdijgebouw werd in de tweede helft van de 19de eeuw in de adressen Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 gesplitst. In de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis kwam een hoge doorgang voor twee kamers en suite, op de plaats waar zich op de bel-etage aan beide zijden van de muur een schouw bevond. Deze schouwen verdwenen en daarom waren ook de in deze muur aanwezige schoorsteenkanalen niet meer nodig.

Op de zolder verdween daarmee ook de scheidingsmuur tussen de daken en de zolders. Daardoor ontstond de noodzaak het dak van het voorhuis in één lijn te brengen met het dak van het achterhuis, om een doorgaande nok te kunnen maken. Daartoe liet men waarschijnlijk de sporengespannen van de kap van het achterhuis enkele decimeters zakken. Hoe men dit gedaan heeft is een raadsel, maar het moet met enig geweld zijn gebeurd gezien de verdwenen, gebroken en ontzette haanhouten. Men liet namelijk bij deze actie het langsspan intact: de stijl was in de scheidingsmuur ingemetseld en kon dus geen millimeter zakken. Hetzelfde gold voor de langsbalk, althans dicht bij de stijl waar de balk bovenop lag. Verderop kon deze balk wel meegeven en dat heeft hij dan ook flink gedaan.

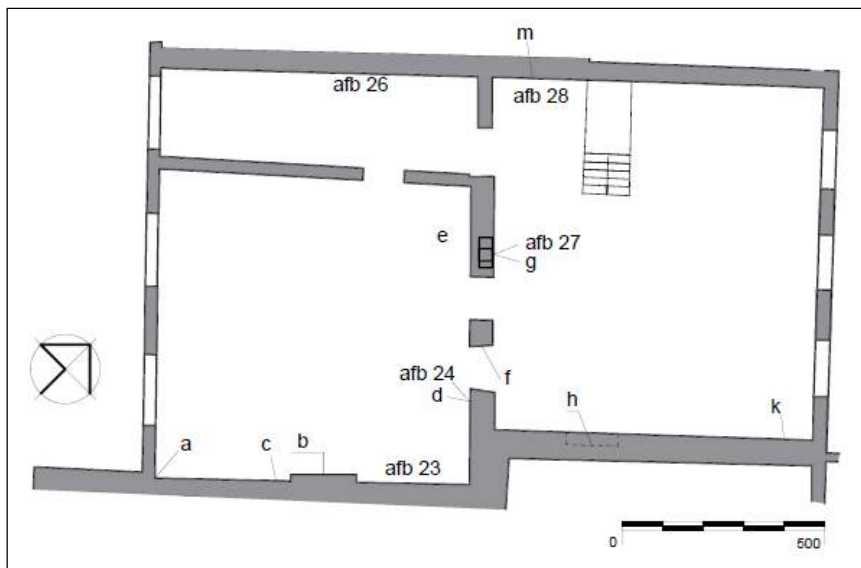
De verdieping

De huidige vloeren van alle vertrekken rusten op eikenhouten balken van 24 cm breed en 36 cm hoog. Op de balklaag wordt te zijner tijd een brandwerende vloer geplaatst, die daarna op gelijke hoogte komt met de oorspronkelijke vloer.

De afstand van vloer tot balklaag bedroeg 2.76 m. Bij alle maten waarbij de vloerhoogte wordt genoemd, is uitgegaan van de oorspronkelijke vloerhoogte.

Afb. 21. Overzichtstekening van de verdiegingsplattegrond.
(Tekening Herman Lubberding/Annemarieke van der Beek)

Afb. 22. Indelingstekening van de verdieping met de nummers van afbeeldingen en details.
(Tekening Herman Lubberding/Annemarieke van der Beek)

Vertrek 1 (de voorkamer, zie afb. 21)

De voorkamer is in het midden 7.82 m diep en 7.65 m breed.

➤ wand A (de voorgevel)

De voorgevel heeft een tienlagenmaat van 55 cm. In de voorgevel zitten op 47 cm boven de vloer twee houten kozijnen, elk 1.85 m breed, die reiken tot de balklaag. De kozijnen dateren uit de 18de eeuw en hebben ramen die er in de 19de eeuw zijn ingezet.

In 2014 zijn kozijnen en ramen vernieuwd, conform de verwijderde kozijnen en ramen.

➤ wand B (de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8)

De onderzijde van deze wand bestaat tot een hoogte van 118 cm uit 10 lagen tufsteen, waarvan de broodjes in lengte variëren van 17 tot 42 cm en die 10 à 11 cm hoog zijn (10 L = 111 cm). De tufsteen van de wand is vanaf ongeveer een meter uit wand C schuin afgekapt naar 22 cm bij de voorgevel.

Boven de tufsteen is de wand opgebouwd uit baksteen (10 L = 55 cm).

Op een afstand van 22 cm vanuit wand A loopt over de gehele hoogte van de wand een bouwnaad (a) (afb. 22) . Het deel tussen deze bouwnaad en wand A is van baksteen en vormt één geheel met wand A.

Een gepleisterd rookkanaal (b) (afb. 22), breed 155 cm, steekt 10 cm uit de wand en ernaast, gelijk met de wand, zit een 60 cm brede strook van (gele) ijsselsteentjes (c) (10 L = 58 cm) (afb. 22). Dit is mogelijk een dichtgezet rookkanaal.

Afb. 23. De hanenkam boven de vroegere doorgang.
(Foto Herman Lubberding)

Aan de zijde van wand C bevindt zich in het tufsteen een met bakstenen dichtgezette doorgang van 152 cm breed, die tot 40 cm boven de vloer uitsteekt (zie ook de bel-etage wand B).

Boven de doorgang zit een hanenkam waarvan de tufstenen broodjes zo dicht tegen elkaar zijn geplaatst dat er nauwelijks mortel tussen zit (afb. 23).

Het tufstenen deel van deze wand staat koud tegen wand C die achter wand B doorloopt.

➤ *wand C (de gemeenschappelijke muur met het achterhuis)*

Twee doorgangen in deze 52 cm dikke scheidingsmuur vormen de verbinding met vertrek 3. De muur is 52 cm dik en bevat een heel scala aan baksteenformaten.

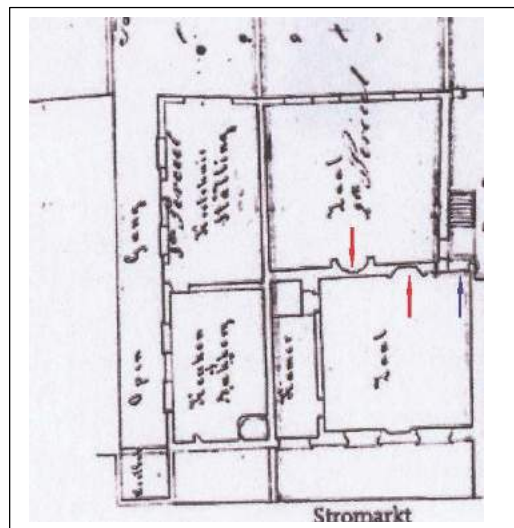
In het meest rechtse deel zit op 1.70 m boven de verdiepingsvloer een klein in baksteen gemetseld gotisch boogje (d) (afb. 22 en 24).

Afb. 24. Het gotische boogje. (Foto Han The)

Het muurdeel tussen de doorgang naar vertrek 3 en de scheidingsmuur met vertrek 2 heeft een tienlagenmaat van 80 cm (e) (afb. 22).

In de meest noordelijke doorgang werd bij het verwijderen van de oude vloer een beroet rookkanaal zichtbaar van een van de twee schouwen in de scheidingsmuur tussen de beide zalen. Op de tekening uit 1849, vervaardigd ten behoeve van de veiling van het pand, staat dat rookkanaal afgebeeld (f) (afb. 22 en 25).

Het rookkanaal van de tweede schouw is op de bel-etage ontdekt. De dichtgemetselde doorgang naar Sandrasteeg 8 (blauwe pijl) is op de bel-etage ook nog zichtbaar.

Afb. 25. Detail van de veilingtekening met de twee schouwen in de scheidingsmuur (rode pijlen). (SAB)

➤ *wand D (de scheidingsmuur met vertrek 2)*

De muur is opgetrokken uit gele ijsselsteentjes met een tienlagenmaat van 58 cm.

Dit type baksteen komt ook voor bij een aantal schoorsteenkanalen tegen de scheidingswand met Sandrasteeg 8.

Vertrek 2 (het smalle vertrek boven de hal, zie afb. 21)

Het vertrek is in het midden 8.05 m diep en 2.25 m breed.

➤ *wand A (de voorgevel)*

De wand wordt bijna in zijn geheel ingenomen door een kozijn met eenzelfde venster als dat in vertrek 1. De tienlagenmaat van de aanwezige baksteen is 55 cm.

➤ *wand B (de scheidingsmuur met vertrek 1)*

De wand is voor een groot deel betegeld met recente tegeltjes tegen de gele ijsselsteentjes van vertrek 1, wand D.

➤ *wand C (de scheidingsmuur met het achterhuis)*

De scheidingsmuur is opgetrokken in baksteen (10 L = 52 cm).

Dit muurtje van 26 cm dik is gezien het formaat en kleur van het baksteen duidelijk later geplaatst.

➤ *wand D (de zijgevel)*

De wand is, voor zover niet betegeld, aan de voor- en achterzijde opgetrokken uit een klein soort baksteen (10 L = 52 cm).

In het midden is een ouder en groter baksteenformaat zichtbaar (10 L = 78 cm) waarin zich een 66 cm breed dichtgezet venster bevindt op 1.47 m boven de vloer (10 L = 44 cm) (afb. 26).

Afb. 26. Het dichtgezette venster in de buitenmuur.
(Foto Herman Lubberding)

Vertrek 3 (de achterkamer, zie afb. 21)

De achterkamer is in het midden 8.32 m diep en 8.85 m breed.

➤ wand A (de scheidingsmuur met vertrek 1)

De scheidingsmuur is geheel in tufsteen uitgevoerd en is 52 cm dik. Twee doorgangen met vertrek 1 zijn uitgebroken.

Aan weerszijden van beide doorgangen is een tienlagenmaat van 80 cm gemeten. De wand aan de andere zijde van deze scheidingsmuur bestaat voor het grootste deel uit een kleiner formaat baksteen.

Afb. 27. De slof waarop de staander rust. (Foto Han The)

Aan de kant van wand B is de muur van wand A tot een hoogte van 1.00 m uit tufsteen opgetrokken; wand B staat hier koud tegenaan. De muur heeft een tienlagenmaat van 82 cm. In de wand zit een viertal inkassingen van verwijderde balken op globaal 1.25 m boven de vloer.

Op 2.00 m boven de vloer ligt (in het vlak van de muur) een 76 cm lange en 9 cm dikke houten slof (g) (afb. 22) waarop de staander (32 x 32 cm) van het langsspan van de kap rust (afb. 27).

➤ wand B (de gemeenschappelijke muur met Sandrasteeg 8)

De wand is 2.43 m hoog. Op de muur ligt een 11 cm dikke muurplaat waarop de spanten van de kap steunen. De wand is grotendeels gepleisterd en waar het pleisterwerk ontbreekt, is een diversiteit aan baksteenformaten te zien. In deze wand zit een 32 cm diepe nis met een boogvormige afsluiting. De aanzet van de boog ligt op 1.82 m; het hoogste punt van de nis ligt 1.95 m boven de vloer. Achter het pleisterwerk in de nis is een deels gesloopte afvoerpijp van aardewerk ($\varnothing$ 27 cm) gevonden (h) (afb. 22), die vermoedelijk behoorde bij een afvoer vanuit Sandrasteeg 8. Het verdere beloop van deze pijp is in de kelder aangetroffen. Niet ver van wand C zitten op ongeveer 1.50 m boven de vloer twee ankers (k) (afb. 22), blijkbaar ankers van een balklaag vanuit Sandrasteeg 8.

➤ wand C (de achtergevel)

De tienlagenmaat van de wand voor de achtergevel is 52/53 cm. In de wand zitten op 50 cm boven de vloer drie kozijnen met schuiframen. De kozijnen zijn 1.47 m breed en reiken tot de balklaag op 2.90 m. De kozijnen zijn recent vernieuwd, maar identiek aan hun voorgangers. Onder de vensters zitten ontlastingsbogen van vroegere ramen op de beletage die breder zijn dan de huidige vensters.

- wand D (de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw)

Afb. 28. Het dichtgezette venster in de achterkamer. (Foto Han The)

De wand heeft een tienlagenmaat van 53 cm met daarin, op 80 cm boven de vloer, een dichtgemetseld raam van 1.50 x 1.50 m (m) (afb. 22). De dorpel onder dit raam is van zandsteen en is 10,5 cm dik (afb. 28).

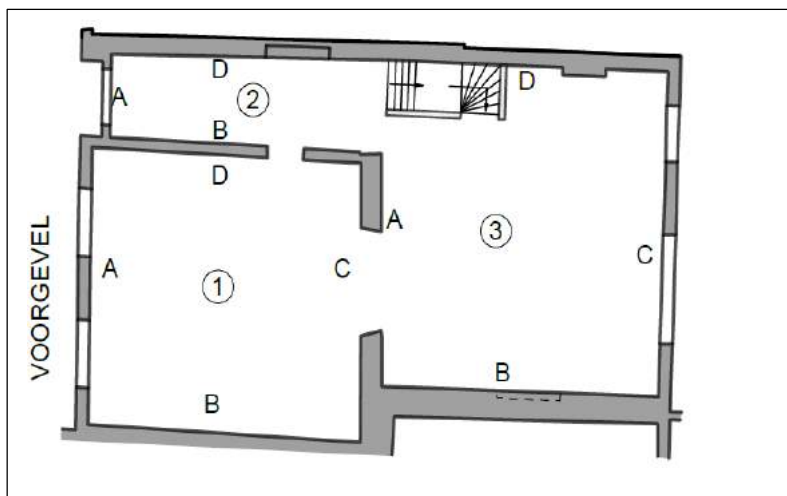
De wand is 2.46 m hoog. Daarop ligt een muurplaat van 14 cm dik die de spanten van de kap ondersteunt.

De bel-etage

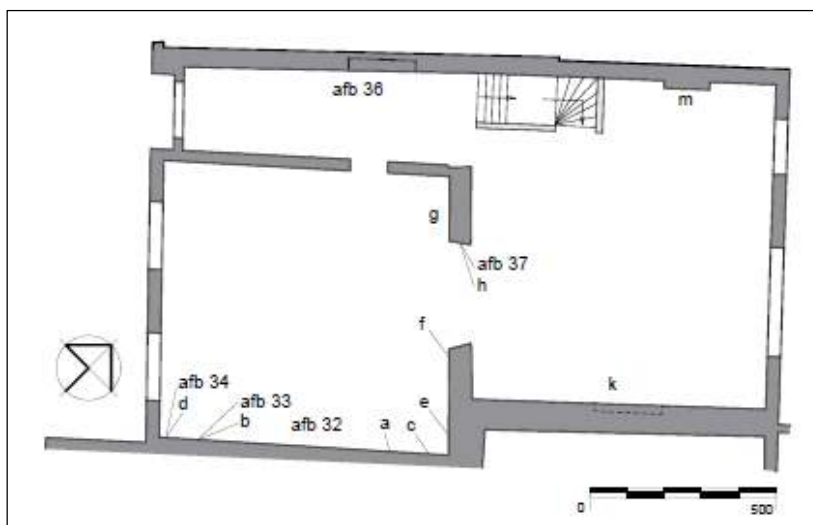
De bel-etage is bij voorname huizen de woonetage die veelal een halve verdieping boven het maaiveld ligt en via een monumentale trap vanaf de begane grond bereikbaar is. Onder de beletage ligt het souterrain en/of de kelder. In dit rapport is, gezien de functie van deze vertrekken, gekozen voor de naam kelder.

Op de bel-etage rusten de plafonds van alle vertrekken op een eiken balklaag van 26 tot 34 cm hoog en 24 cm breed.

De hoogte van vloer tot aan de balklaag is 4.37 m (de diktes van de balken en de hoogte tot de balklaag is gemeten ná het recent verlagen van de balklaag).

Afb. 29. Overzichtstekening van de bel-etage.
(Tekening Herman Lubberding/Annemarieke van der Beek)

Afb. 30. Indelingstekening van de bel-etage met de nummers van afbeeldingen en details.
(Tekening Herman Lubberding/Annemarieke van der Beek)

Vertrek 1 (het voorste vertrek, zie afb. 29)

Het voorste vertrek is gemiddeld 7.83 m diep en 7.49 m breed.

De vloer van dit vertrek bestaat uit een specielaag, met daarop een recente (jaren 80?) tegelvloer van langwerpige bruine tegels.

➤ wand A (de voorgevel)

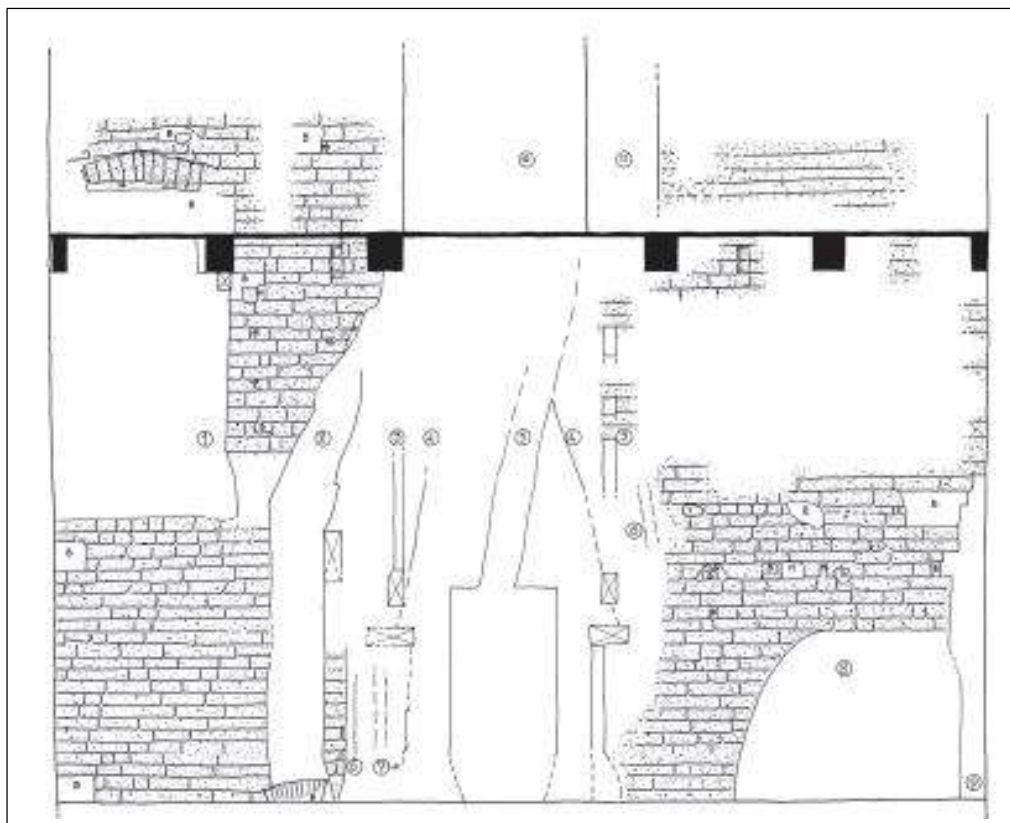
De wand heeft een tienlagenmaat van 52/56 cm. Op 47 cm boven de vloer zitten twee later ingehakte vensters van 1.77 m breed die reiken tot de balken tegen het plafond.

De vensters bevatten 19de-eeuwse vaste ramen.

➤ wand B (de scheidingsmuur met het voorhuis van Sandrasteeg 8)

Wand B was oorspronkelijk geheel in tufsteen opgetrokken. Latere wijzigingen zoals het dichtzetten van een doorgang en het aanbrengen van een schouw en rookkanalen zijn in baksteen uitgevoerd. In opdracht van de Gemeente Deventer zijn deze wand en wand C in 2001 ingetekend en vastgelegd in het rapport “Bouwhistorisch onderzoek Stroomarkt 19 te Deventer” uitgebracht door het Adviesbureau Lantschap. Dat adviesbureau kon slechts datgene wat op dat moment zichtbaar was onderzoeken.

In 2011, toen de Werkgroep Bouwhistorie Deventer haar onderzoek startte, kon meer pleisterwerk worden weggehakt en werden er aanvullingen op de tekeningen van adviesbureau Lantschap aangebracht (afb. 31).

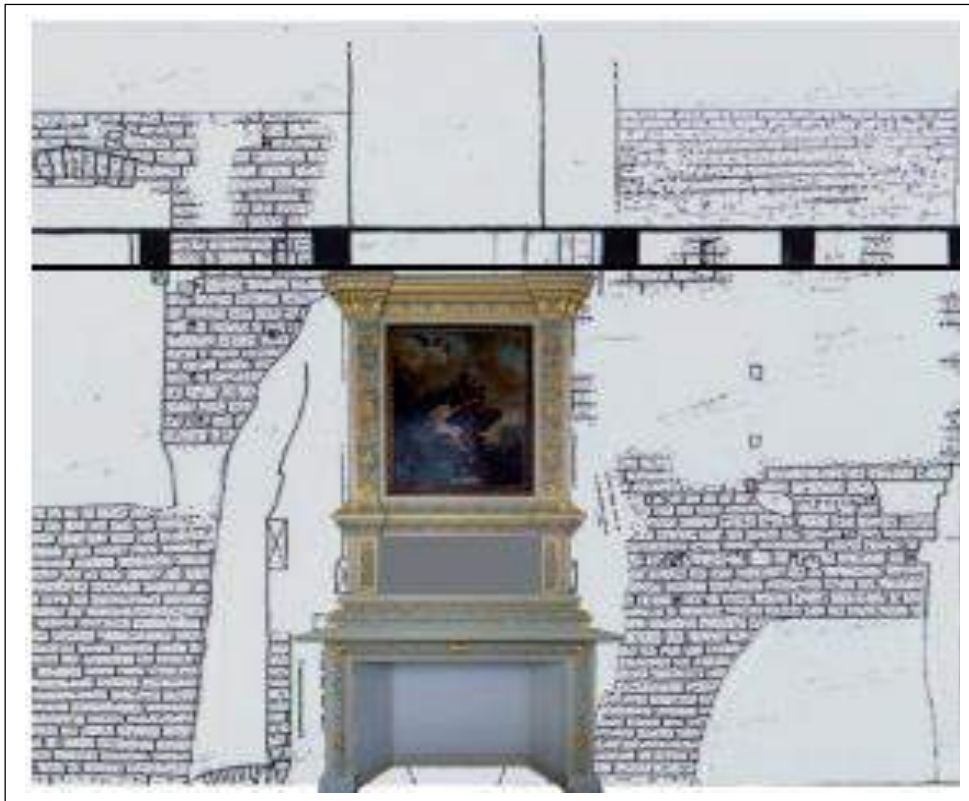

Afb. 31. Muurvlak, getekend door Bureau Lantschap en aangevuld met onderzoek van de Werkgroep.

De rookkanalen konden duidelijker in kaart worden gebracht.

Aan de hand van bouwsporen werd ook de plaats van een verwijderde schouw (twee verticale rijen ijsselsteentjes met 10 L = 58 cm en vier inkassingen) vastgesteld.

Deze schouw is thans opgesteld tegen de zijwand van de Burgerzaal in het Deventer stadhuis (afb. 32). De schouw, toen nog in Stromarkt 19, wordt ook genoemd in een artikel in het Technisch Gemeentebblad uit 1933⁵.

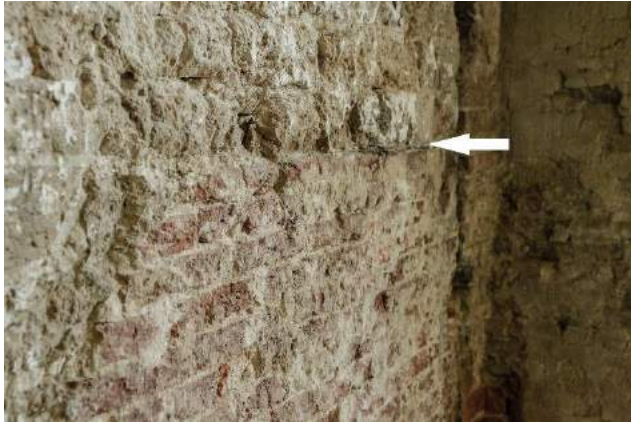

Afb. 32. Muurvlak van afb. 31 waarop de foto van de schouw uit de Burgerzaal is geprojecteerd. In de boezem van de schouw is een schilderstuk met de afbeelding van 'Het offer van Abraham' gevat. (Foto Herman Lubberding, tekening bewerkt door Peter van Woerden)

Verdere bijzonderheden in deze wand:

- * Een bakstenen ontlastingsboogje onder aan een rookkanaal vanuit de schouw in de kelder (a) (afb. 30).
- * Een boogvormige invulling aan de voorzijde met bakstenen (10 L = 58 cm) en leisteen als opvulling tussen de tuf- en de baksteen (b) (afb. 30 en afb. 33 bij rode pijl).
- * Een rechthoekige invulling met baksteen aan de zuidzijde tegen wand C die doorloopt op de verdieping (c) (afb. 30).
- * Tegen de voorgevel ontbreekt over een breedte van de 20 cm het tufsteen. Tot 2.60 m hoog is hier een bakstenen muur gemetseld van stenen die 5 tot 7 cm dik zijn (9 L = 78 cm). Bij de onderste stenen is zelfs een hoek uitgehakt om een fraaiere aansluiting te creëren. Tussen het tufsteen en het baksteen is een open bouwnaad die door scheurvorming is ontstaan (d) (afb. 30 en afb. 34).

⁵ Technisch Gemeentebblad 8-1933. Deventer schouwen en schoorsteenmantels door W. Uytenhoudt.

Afb. 33. Boogvormige invulling met baksteen, aan de bovenzijde opgevuld met stukken daklei. (Foto Han The)

Afb. 34. Bouwnaad in wand B met uitgezaagde bakstenen. (Foto Han The)

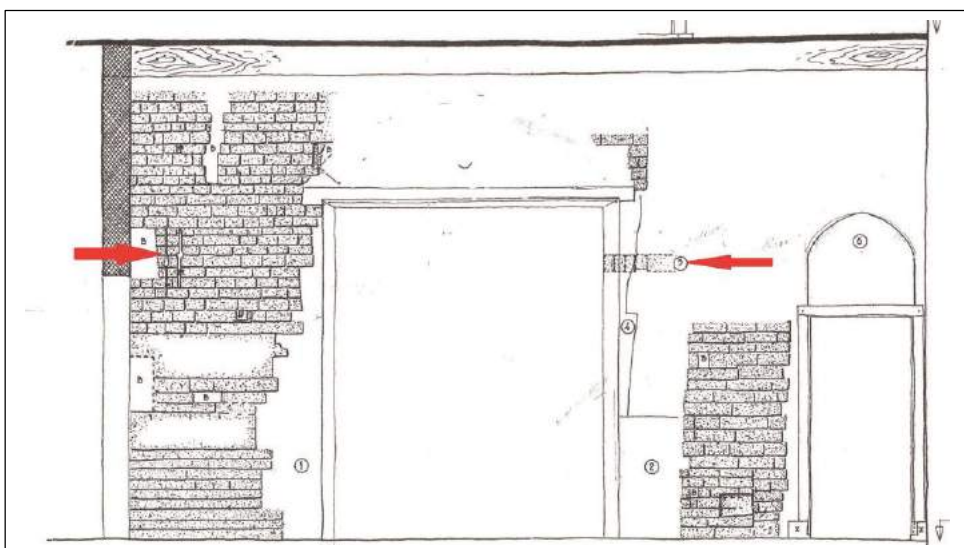
➤ *Wand C (de achtermuur van de oorspronkelijke tufstenen proosdij en scheidingsmuur met het achterhuis)*

Evenals in wand B zijn de tufstenen muurvlakken ingetekend door Adviesbureau Lantschap en aangevuld met de waarnemingen van de Werkgroep Bouwhistorie Deventer.

Een nis met daarboven een ontlastingsboog kan tot het midden van de 19de eeuw een doorgang naar Sandrasteeg 8 zijn geweest (e) (afb. 30). De nis is als kast gebruikt.

Op gelijke hoogte met de onderzijde van de rechthoekige, met baksteen opgevulde, invulling in wand B en tegen de doorgang zit een fragment van een tufstenen rollaag (f) (afb. 30, afb. 35 pijl rechts). Bij wand B zat een fragment van een tufstenen rollaag dat met het plaatsen van het recente stalen kozijn is verdwenen. Boven en onder de rollaag, over een breedte van 50 cm, zitten van vloer tot plafond bakstenen met een tienlagenmaat van 80 cm.

Aan de linkerzijde van de doorgang, op dezelfde hoogte als de rollaag, bevinden zich twee muurankers (g) (afb. 22, afb. 35 pijl links).

Afb. 35. Tekening van wand C door Bureau Lantschap, aangevuld met onderzoek van de Werkgroep.

➤ *wand D (de scheidingsmuur met de hal)*

Deze scheidingsmuur is slechts 21 cm dik en staat koud tegen de scheidingsmuur met wand C. De muur is opgebouwd uit ijsselsteentjes (10 L = 58 cm) waarin in 1977 siernisjes zijn uitgehakt bij de verbouwing van het pand tot Italiaans restaurant.

Vertrek 2 (de hal, zie afb. 29)

De hal is in het midden 7.10 m diep en 2.20 m breed.

➤ *wand A (in de voorgevel)*

De wand wordt bijna volledig ingenomen door het kozijn van de dubbele voordeur met bovenlicht dat in de 19de eeuw is aangebracht. De hoogte van het kozijn is 4.15 m en reikt tot 30 cm onder de balklaag.

➤ *wand B (de scheidingsmuur met vertrek 1).*

Dit muurvlak komt overeen met wand D in vertrek 1. De kopzijde van de tufstenen scheidingsmuur tussen de vertrekken 1 en 3 loopt door tot deze wand.

➤ *wand C*

Deze wand ontbreekt. Er is een open verbinding met vertrek 3, slechts onderbroken door de trapopgang naar de verdieping.

➤ *wand D (de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw)*

De wand heeft een tienlagenmaat van 78 cm. In de wand zit een drietal muurankers en een 36 cm diepe nis van 2.01 m breed en 2.68 m hoog, die is dichtgezet na de sloop van de aangrenzende laagbouw.

De nis doorbreekt voor een deel een dichtgezet halfrond venster van 72 cm breed en 31 cm hoog. De onderkant van dit venster ligt op 2.70 m boven de vloer. De bovenkant is gedekt met een rond boogje. Voor de hanenkam zijn bakstenen gebruikt van 27 cm lengte. Het venster is dichtgezet met een kleiner formaat baksteen (afb. 36).

Afb. 36. Dichtgezet venster, doorbroken door een latere doorgang.
(Foto Han The)

Vertrek 3 (de achterkamer, zie afb. 29)

De achterkamer is gemiddeld 8.20 m diep en 8.72 m breed.

➤ wand A (scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis)

De wand is geheel in tufsteen uitgevoerd, met uitzondering van de doorbraken voor de doorgangen waarvan de zijkanten met bakstenen zijn aangeheeld. De muur is 53 cm dik.

In de doorgang tussen de twee vertrekken zijn in de noordelijke muur op ongeveer twee meter hoogte een beroet deel van een schoorsteenkanaal en een deel van een kachelnis aangetroffen (h) (afb. 29 en 37). Dit kanaal zit deels in deze tussenmuur en moet deels in de huidige doorgang hebben gezeten. De bij dit kanaal behorende schouw en de schouw die aansluit op het aangetroffen rookkanaal op de verdieping staan beide op de tekening uit 1849, gemaakt voor de veiling van de proosdijpanden (afb. 25).

Afb. 37. Beroet rookkanaal met fragment van de gesloopte schouw. De foto is genomen in de doorgang van de vertrekken 1 en 3. (Foto Han The)

➤ wand B (scheidingsmuur met Sandrasteeg 8)

De scheidingsmuur met Sandrasteeg 8, het deel van het pand dat na de stadsbrand van 1334 is aangebouwd, is ongeveer 72 cm dik met afwijkingen tot 7 cm. Of deze dikte zich ook voortzet op hoger gelegen etages kon niet worden vastgesteld.

De tienlagenmaat van een groot deel van de wand is 81 cm. Er zitten veel herstellingen met een ander formaat baksteen in deze wand. Tegen de wand was een schouw aangebouwd. Waar de vroegere haard heeft gestaan rest nog een 22 cm diepe nis, 1.90 m breed en 1.20 m hoog (k) (afb. 30).

➤ wand C (de achtergevel)

De muurdikte bedraagt 37 cm (anderhalf steens) met een tienlagenmaat van 52 cm.

In de gevel zitten twee nieuwe kozijnen die conform de kozijnen uit de 19de eeuw zijn vervaardigd. Ze omvatten een dubbele deur plus twee zijramen, met daarboven bovenlichten. Het kozijn is 3.02 m breed en 3.90 m hoog. Het tweede kozijn met dubbele deur en bovenlicht is smaller (1.74 m breed) en de bovenkant ervan reikt tot de balklaag.

➤ wand D (de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw)

Het overgrote deel is in de 20ste eeuw betegeld. Tegen de wand bevindt zich een 19de-eeuwse schouw met houten consoles met acanthusversiering.

Een deel van de wand wordt ingenomen door de trap naar de kelder en naar de verdieping.

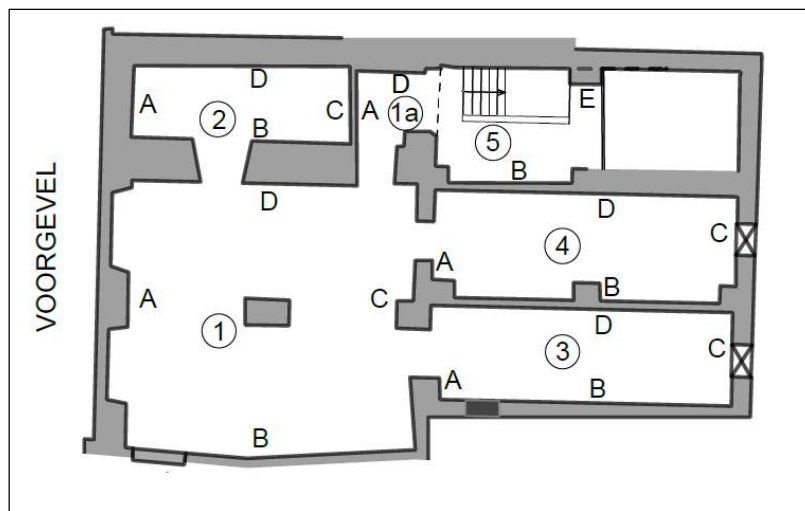
De kelders

Het gehele pand is onderkelderd en alle kelderruimtes zijn voorzien van troggewelven.

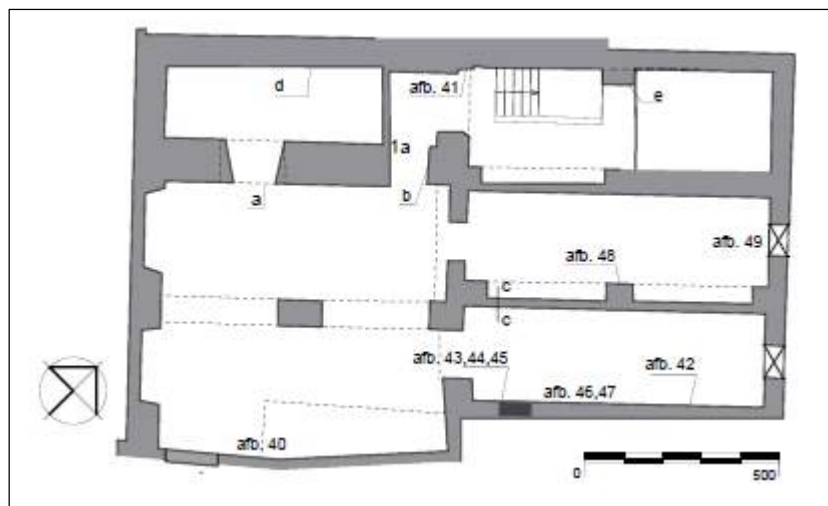
Onder het voorhuis bevindt zich een grote vierkante betegelde kelder (kelder 1) van 7 x 7 m die als keuken in gebruik was. Ernaast, aan de noordzijde, ligt een tweede kelder (kelder 2) waarin zich momenteel de pomp van de vuilwaterafvoer bevindt. Daarachter, maar nog steeds onder het voorhuis, is een kleine doorloop met de vaste trap naar de bel-etage (kelder 1a).

Onder het achterhuis bevinden zich drie naast elkaar gelegen smalle kelders: twee voorraadkelders (kelder 3 en 4) en een grotendeels niet-onderzochte ruimte (kelder 5). Vermoedelijk was dit oorspronkelijk eveneens een voorraadkelder. In 1977 is die kelder verbouwd tot toiletruimte van het Italiaans restaurant en is toen geheel betegeld.

Om de tegelwanden van kelder 5 niet te beschadigen is hier geen verder onderzoek gedaan. Een bouwhistorisch onderzoek kan plaatsvinden als de toekomstige eigenaar/gebruiker besluit tot het verbouwen van deze kelder.

Afb. 38. Overzichtstekening van de kelders. (Tekening Herman Lubberding / Annemarieke van der Beek)

Afb. 39. Indelingstekening van de kelders met de nummers van afbeeldingen en details. (Tekening Herman Lubberding/Annemarieke van der Beek)

Kelder 1 (met keuken, zie afb. 38)

Deze zeer grote keuken heeft een vloer geplaveid met tegels van basaltlava van 39 x 39 cm; één tegel heeft een ingehakte letter "P".

De beide troggewelven die haaks op de voorgevel staan worden gedragen door twee zware bakstenen gordelbogen met een gemetseld bakstenen tussensteunpunt.

De wanden en gordelbogen tussen de gewelven zijn geheel betegeld met zogenaamde witjes van 13 x 13 cm waarin een oudere en een jongere fase zijn te onderscheiden. De oudste tegels van deze soort worden gedateerd in het midden van de 18de eeuw.

De plint is afgezet met tegels met een paarse gewolkte decoratie, z.g. schildpadtegels, eveneens uit het midden van de 18de eeuw. De gewelven zelf zijn gepleisterd.

Vanuit deze keuken geven doorgangen met houten kozijnen toegang tot de andere kelders. Alleen de doorgang naar kelder 2 is van een deur voorzien.

De keuken wordt hierna apart beschreven.

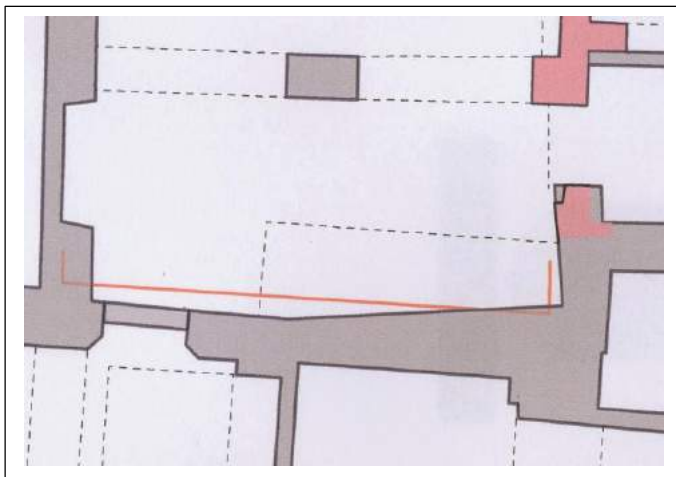
➤ wand A (de voorgevel)

Het onderste deel van de wand loopt tot 1.17 m boven de keldervloer recht omhoog en is vervolgens tot 2.17 m boven de keldervloer naar de straatkant afgeschuind; vanaf 3.34 m is de muur 70 cm minder dik. In het onderste gedeelte is tijdens het onderzoek op een aantal plekken geboord en daarbij is vastgesteld dat de buitenmuur in tufsteen is opgetrokken.

Op 1.82 m boven de keldervloer zitten twee sponningen met luiken waarvan het kozijn 1.77 m breed en 0.99 m hoog is.

Tegen de wand bevindt zich een hardstenen aanrecht met spoelbak en op het aanrecht staan de restanten van twee pompen.

➤ wand B (de scheidingswand met Sandrasteeg 8)

Afb. 40. Scheidingswand van kelder 1 met Sandrasteeg 8. De rode lijn geeft dezelfde wand op de beletage aan.
(Tekening Herman Lubberding/
Annemarieke van der Beek)

Een opvallend verschijnsel bij deze wand is dat een groot deel ervan is afgekap.

De detailtekening geeft de wand weer in vergelijking met de wand op de beletage erboven.

Een beschrijving van de wand met de schouw en een dichtgezette doorgang naar Sandrasteeg 8 wordt hierna beschreven in het onderdeel De Keuken.

➤ *wand C (scheidingsmuur met de kelders 3 en 4 in het achterhuis)*

De nog resterende delen van deze scheidingsmuur bestaan hoofdzakelijk uit tufsteen. Tegen de scheidingsmuur zitten de boogaanzetten van de gewelven en in de muur zijn twee doorgangen naar resp. kelder 3 en 4.

➤ *wand D (scheidingsmuur met kelder 2 en de doorloop naar kelder 1a)*

De wand die de scheidingsmuur vormt is geheel betegeld. Een 1.10 m breed kozijn met deur in een boogvormige doorgang van 1.13 m breed leidt naar kelder 2. De aanzethoogte van de boog is 1.70 m, de bovenkant ervan ligt op 1.90 m boven de keldervloer. De doorgang is oorspronkelijk 1.74 m breed geweest en is later versmald. De boog in de doorgang is ook het middelste deel van de oorspronkelijke boog met een aanzethoogte van 1.64 m. Het oostelijke deel van de doorgang ligt op één lijn met de westzijde van het tussensteunpunt in kelder 1 (a) (afb. 39).

De toegang tot kelder 1a doorbreekt deze 1.09 m dikke scheidingsmuur. Aan de andere zijde van deze doorgang is de muur bijna even dik (1.03 m); daar is een 28 cm dikke klampmuur tegen de tufstenen scheidingsmuur aangebouwd (b) (afb. 39).

Kelder 1a

Deze kelder is de verbinding tussen kelder 1 en kelder 5 en bevat tevens de trapopgang naar de bel-etage. De kelder heeft een symmetrisch troggewelf, in tegenstelling tot kelder 2 waar het plafond uit een half troggewelf bestaat. De vloer ligt 6 cm hoger dan die van kelder 1 en is betegeld met vloertegeltjes die er rond 1977 zijn aangebracht. Het is niet uitgesloten dat onder de huidige tegelvloer de tegels van basaltlava van kelder 1 doorlopen.

➤ *wand A (de scheidingsmuur met kelder 2)*

Tussen kelder 1a en 2 zit een kalkzandstenen tussenmuur.

Afb. 41. Een fragment van de buitenmuur met daarin de tufstenen achtergevel van het voorhuis en de duimen van de vroegere toegangsdeur (zie pijltjes). (Foto Han The)

➤ *wand D (de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw)*

Vanaf de kalkzandstenen scheidingsmuur met kelder 2 is over een lengte van 1 m een bakstenen muur opgetrokken met een tienlagenmaat van 83 cm. Vervolgens heeft de muur over 73 cm een tienlagenmaat van 70 cm en daarna, iets terugspringend, zit een restant van de doorbroken tufstenen muur van 45 cm breed, waarin aan de onder- en bovenzijde een duim van een voormalige deur is ingeslagen (afb. 41).

Op 2.69 m vanaf de scheidingsmuur met kelder 2 begint de 1.02 m brede stenen trap naar de bel-etage.

Boven de trap is het verdere verloop van deze wand opgetrokken in baksteen die, tot de aanzet van het gewelf op 1.90 m hoogte, een tienlagenmaat heeft van 70 cm.

Kelder 2 (de kelder met de pompput, zie afb. 38)

Deze kelder heeft slechts een half gewelf dat haaks op de voorgevel staat en is gepleisterd.

De aanzethoogte van het gewelf aan de zijde van de keuken bedraagt 1.75 m en tegen de buitenmuur 2.57 m.

De vloer is in de 20ste eeuw aan de voorzijde verdiept om ruimte te maken voor een vuilwaterpomp. Het gehandhaafde deel van de vloer bestaat uit twee platen hardsteen van resp. 64 x 118 cm en 71 x 96 cm die tegen elkaar aan liggen, en verder uit tegels van basaltlava van 39 x 39 cm. Het verlaagde deel is in beton uitgevoerd.

➤ *wand A (de voorgevel)*

Deze wand loopt tot 86 cm boven de vloer recht omhoog, is vervolgens afgeschuind tot 1.60 m boven de vloer; boven 1.60 m is de buitenmuur 55 cm minder dik. De onderzijde, het dikkere deel, is van tufsteen; daarboven is de buitenmuur van baksteen. In de meerdere malen herstellde wand zijn geen sporen aangetroffen die duiden op een doorgang naar een aangrenzende aanbouw. Die is echter wel te zien op afbeelding 12.

➤ *wand B (de scheidingsmuur met kelder 1)*

Deze wand is geheel in baksteen opgetrokken en beschreven in kelder 1 wand D.

De doorgang die aan de zijde van kelder 1 1.13 m breed is, is aan deze zijde 1.34 m breed.

➤ *wand C (de scheidingsmuur aan de zijde van de trapopgang)*

Deze halfsteense scheidingsmuur is van kalkzandsteen.

➤ *wand D (de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw)*

De buitenmuur is geheel uit baksteen opgebouwd; de wand is gepleisterd. Op een aantal plaatsen in de buurt van (d) (afb. 39) is de muur tot 53 cm boven de vloer bekleed met witte tegeltjes, z.g. witjes van 12.8 x 12.8 cm.

Die komen overeen met de jongere witjes in kelder 1.

Kelder 3 (zie afb. 38)

Afb. 42. In de rechterwand en in het gewelf erboven zijn de twee sporen zichtbaar die mogelijk duiden op latere doorbraken (witte pijlen). (Foto Herman Lubberding)

Deze voorraadkelder heeft een lengte van 7.70 m en een breedte van 2.45 m. De maten zijn op ongeveer 50 cm boven de vloer gemeten vanwege de onregelmatige opbouw van de wanden. Het voorste deel van de vloer, gerekend vanaf de scheidingsmuur met kelder 1, is over een lengte van 6.25 m belegd met plavuizen van 22 x 22 cm; verderop liggen platgelegde bakstenen van 21.5 x 10 cm. De kelder heeft een troggewelf met bouwsporen die aantonen dat het gewelf in meerdere fasen is gebouwd of dat latere doorbraken zijn dichtgezet. De aanzethoogte van het gewelf is 1.90 m en de hoogte in het midden bedraagt 2.27 m. Het gewelf is gepleisterd (afb. 42).

➤ wand A (de scheidingsmuur met kelder 1)

De scheidingsmuur is grotendeels opgetrokken in tufsteen met daarin een houten kozijn, de doorgang met kelder 1. Op het deel tussen de doorgang en de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8 zit een klampmuur van baksteen. Het deel tussen de doorgang en de scheidingsmuur met kelder 4 (wand D) is geheel van tufsteen.

➤ wand B (de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8)

Deze wand is door de leden van de Werkgroep grotendeels afgebikt, ingemeten en getekend. De wand is bijzonder omdat zich in deze wand een groot aantal lastig te interpreteren bouwsporen aftekenen.

*Afb. 43. De drie trachietblokken met rechts de vroegere achtergevel van het voorhuis.
Boven de trachietblokken de dichtgezette doorgang en links onder de trachietblokken de grondboog.
(Foto Han The)*

De wand is opgetrokken in baksteen met een tienlagenmaat die varieert van 80 tot 60 cm. Aan de zijde van kelder 1 zitten op 84 cm van de vloer drie trachietblokken met een totale lengte van 1.26 m en een hoogte van 41 cm (afb. 43). Om inzicht te krijgen in de functie van die trachietblokken zijn delen van de wand weggehakt. Vastgesteld werd dat de bovenkant van de blokken de drempel vormen van een dichtgezette doorgang waarvan de bakstenen wand (10 L = 84 cm) aan de rechterzijde is gepleisterd.

Afb. 44. Detailfoto met de lavasteen en de duim. Rechts ervan de dagkant van de tufstenen muur. (Foto Han The)

Afb. 45. Detailfoto van de duim (Foto Peter van Woerden)

Aan de rechterzijde van de doorgang is het rechthoekige duimblok bevestigd waarop de ijzeren duim rust (afb. 44). Aan de duim zit zelfs nog een fragment van het geheng dat aan een deur was bevestigd (duim en geheng vormen samen het scharnier) (afb. 45).

De bakstenen muur waaraan het scharnier is bevestigd is 33 cm dik en staat koud tegen de oorspronkelijke tufstenen muur, de achtergevel van het gebouw uit de 12de eeuw.

De dagkant van de tufstenen muur was hier nog ongeschonden aanwezig.

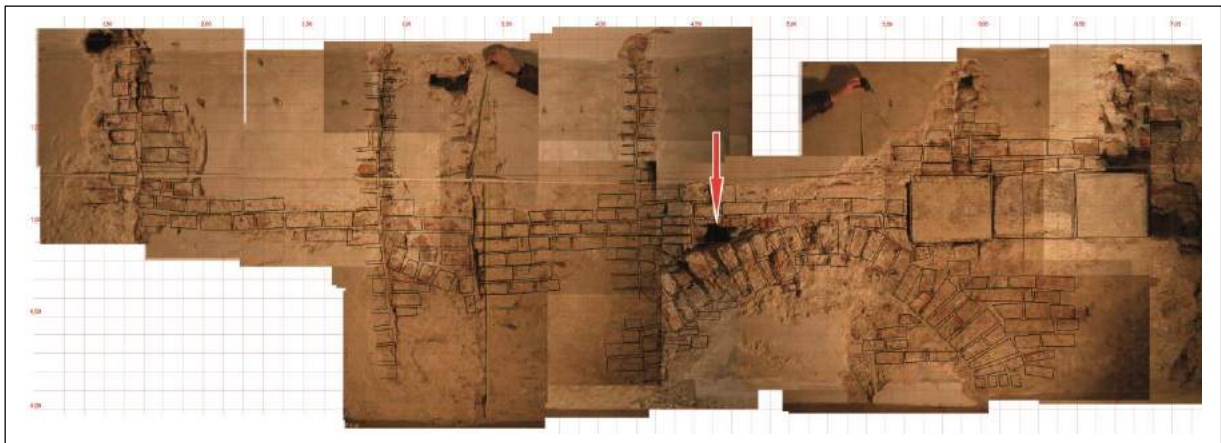
Of de andere zijde van de doorgang ook exact samenviel met de zijkant van de trachietblokken was niet herkenbaar.

Boven de vloer is nog een slordig gemetselde half afgehakte asymmetrische grondboog aangetroffen die minimaal 1 steens dik geweest moet zijn. De kruin van de boog zit onder het linker trachietblok.

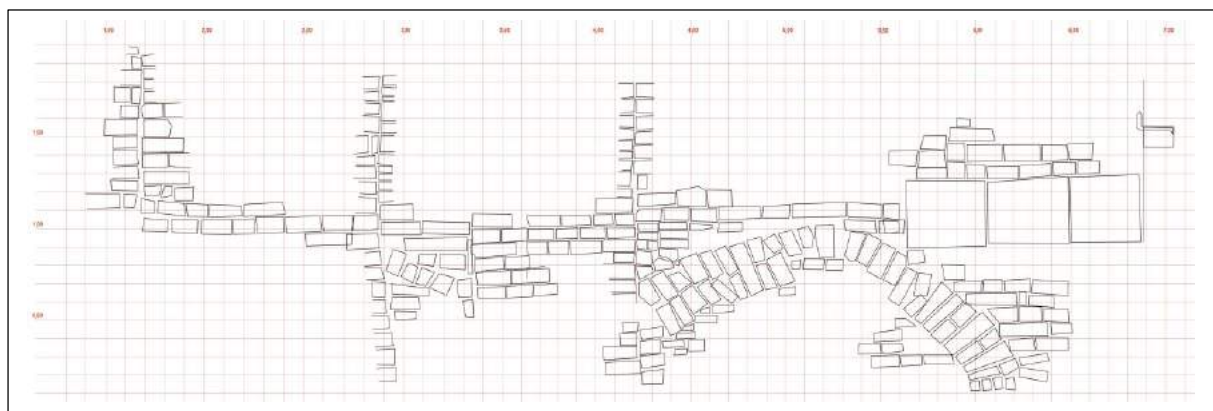
De afvoerpijp, genoemd in de scheidingswand in de achterkamer op de verdieping (Vertrek 3 wand B), loopt door op de bel-etage en is ook waargenomen boven de linkerkant van de grondboog. De pijp is zichtbaar als een donkere plek boven de grondboog op afb. 46.

Aan de binnenwand van de afvoerpijp zat een bleekwitte aanslag.

De afvoerpijp buigt onder de grondboog met een haakse hoek richting Sandrasteeg 8. Vermoedelijk mondt hij uit in een beerput onder Sandrasteeg 8 of loopt door naar de riolering in de straat. De grondboog functioneert als ontlastingsboog onder de scheidingsmuur.

Afb. 46. Compositiefoto van de wand. (Foto Han The)

Afb. 47. Tekening van de hoofdlijnen uit de compositiefoto. (Tekening Han The)

Op 4.63 m en 5.92 m vanaf de zijde van kelder 1 zitten twee bouwnaden. Van de eerste zijn op de dagkant de hoeken van de baksteen afgeschuind. Omdat de bouwnaden doorlopen tot in het gewelf, wordt verondersteld dat hier sprake is van een dichtgezet toegang tot de kelder (afb. 42).

➤ *wand C (de achtergevel)*

De wand is opgetrokken in baksteen. De dikte van de buitenmuur bedraagt 54 cm. In het midden zit op 1.82 m boven de vloer een kozijn van 70 cm breed en 100 cm hoog, waarin een houten luik is bevestigd.

➤ *wand D (de scheidingsmuur met kelder 4)*

De wand is opgetrokken in baksteen en gepleisterd. In de muur zit een houten kozijn (c) (afb. 39), de doorgang naar kelder 4.

Kelder 4

De afmetingen van deze gewelfde kelder komen overeen met die van kelder 3.

De aanzethoogte van het troggewelf ten opzichte van de vloer is ook hier 1.90 m en de hoogte van het gewelf is 2.26 m.

De vloer is in keperverband bestraat met gele ijsselsteentjes van 18 x ? x 3,4 cm.

Op 2.70 m vanaf de scheidingsmuur met kelder 1 zit echter een langsstrek van 18 cm breed van dit soort steentjes.

➤ *wand A (de scheidingsmuur met kelder 1)*

Deze wand is geheel in tufsteen uitgevoerd. De bakstenen gordelboog met zware tufstenen voet die tegen de scheidingsmuur is aangebouwd, reikt tot 65 cm boven de vloer.

➤ *wand B (de scheidingsmuur met kelder 3)*

Kelder 4 en kelder 3 zijn gescheiden door twee zware gordelbogen. De openingen tussen de bogen is dichtgezet met een bakstenen muur van ongeveer 25 cm dik (inclusief de pleisterlagen). Aan de westzijde is in de muur een houten kozijn als verbinding tussen beide kelders geplaatst (c) (zie afb. 39).

De aanzet van de tufstenen boogvoeten begint op vloerniveau op 55 cm buiten de dichtgezette bakstenen muur; op 65 cm hoogte is hij 11 cm minder dik.

Op 75 cm hoogte gaan de tufstenen bogen over in gemetselde bakstenen bogen (afb. 48).

De hoogte van de tussenliggende togen is 1.81 m.

Afb. 48. De middelste tufstenen boogvoet.
(Foto Han The)

➤ *wand C (de achtergevel)*

Afb. 49. De achterwand van kelder 4. (Foto Han The)

Tot ongeveer 1.80 m boven de vloer, dus iets onder de aanzet van het gewelf, is deze wand gebouwd in tufsteen. Daarboven is de wand in baksteen opgetrokken. De beide aansluitende lange wanden staan koud tegen deze tufstenen buitenmuur. De buitenmuur loopt dus door achter beide zijmuren. Door vochtinwerking zijn de tufstenen in de buitenmuur sterk geërodeerd.

Evenals in kelder 3 zit op 1.82 m boven de vloer een kozijn van 70 x 100 cm met daarin een kelderluik (afb. 49).

➤ *wand D (de scheidingswand met kelder 5)*

Deze wand is uitgevoerd in baksteen en is gepleisterd.

Kelder 5

Een deel van deze kelder wordt ingenomen door de stenen trap naar de bel-etage; de rest van de kelder is in 1977 omgebouwd tot toiletruimte. Het sanitair en de betegelde wanden verkeren in redelijke staat. Waar mogelijk zijn de delen van de wanden die niet zijn betegeld onderzocht.

De kelder heeft een symmetrisch tongewelf. De aanzethoogte van het gewelf is 1.90 m en in het midden is het gewelf 2.24 m hoog. De vloer is betegeld met geglazuurde vloertegels.

➤ *wand B (de scheidingsmuur met kelder 4)*

Evenals de gordelboog tegen wand B in kelder 4 zit ook in deze kelder een gordelboog die is dichtgezet met een bakstenen muur. Tegen scheidingsmuur met kelder 1a zit een kolom van 34 cm breed en 42 cm diep die de aanzet vormt van de gordelboog. Het hoogste punt van de boog ligt 1.81 m boven de vloer.

➤ *wand E (de wand onder de opgaande stenen trap)*

De stenen trap naar de bel-etage, genoemd in kelder 1a, is over een lengte van 2.92 m dichtgezet met baksteen. De breedte van de trap in kelder 1a bedroeg 1.02 m. Achter de trap ligt de wand 25 cm naar voren t.o.v. de wand van kelder 1a (e) (afb. 39). De wand is tot een hoogte van 99 cm boven de vloer opgetrokken in tufsteen en daarboven gepleisterd.

Of dit pleisterwerk op het tufsteen is aangebracht kon, om beschadiging van de wand te voorkomen, niet worden vastgesteld.

De lengte van deze muur is 80 cm en wordt vervolgens onderbroken door een haaks erop geplaatste houten scheidingswand. Daarachter bevindt zich een toiletruimte.

DE KEUKEN in kelder 1

In kelder 1 van de voormalige proosdij bevindt zich een oude keuken met een schouw (afb. 50). Deze schouw bestaat uit een open haard met boezem. In de open haard is een voorziening voor warm water met een boiler aangetroffen.

Links naast de schouw bevindt zich een gemetseld fornuis voor het stoven, koken, sudderen en warm houden van het eten.

In de schouw is een plateau (stookplaats) gemaakt waarop later een gietijzeren fornuis heeft gestaan. Aan weerskanten van de schouw zijn kaarsnissen van zandsteen ingemetseld (54 cm breed, 63 cm hoog, 23 cm diep). De binnenzijden van deze nissen waren bekleed met de hieronder genoemde witte tegeltjes.

Afb. 50. Kelder aanzicht wand. (Foto Ferri ter Beek)

Tegen de voorgevel zijn de resten van twee pompen te zien, één voor koud water en één voor warm water. De pompen staan boven een hardstenen gootsteenbak.

Alle wanden en de centrale kolom zijn betegeld met witte tegeltjes 13 x 13 cm en staan op een donkere plint van zogenaamde schildpadtegels. Latere toevoegingen bestaan uit afwijkende witte tegeltjes van hetzelfde formaat. De schildpadtegels zijn aanwezig in twee kleuren: de donkerbruine als plint voor de gehele keuken, en een meer rode uitvoering als (latere) reparatie rond de haard en bij de plint van het fornuis.

Deze betegeling vond plaats in de tweede helft van de 18de eeuw, gedateerd aan de hand van de schildpadtegels.⁶

⁶ Bron: Tegelmuseum Otterlo.

De afmetingen van de kelder zijn ongeveer zeven bij zeven meter (zie afb. 38). De kelder is opgebouwd uit twee troggewelven, gescheiden door gordelbogen. De gewelven reiken tot 2.71 m boven de vloer, de hoogte van de gordelbogen is 2.09 m. De vloer is belegd met tegels van basaltlava (39 x 39 cm). Uit onderzoek van Spitzers uit 1992 blijkt dat hiervóór een baksteenvloer aanwezig was, net zoals in de achterste kelders.⁷ De gehele haard is uitgehakt in de dikke tufsteenmuur tussen Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19. Het is niet bekend, wanneer de kelders zijn uitgegraven.

Vaak was er in de keuken ook een bedstee voor het personeel, maar daarvoor zijn geen aanwijzingen gevonden. Er moet ook een opslagruimte zijn geweest voor turf en hout of steenkool; hiervoor zijn geen voorzieningen aangetroffen. Waarschijnlijk werd de brandstof opgeslagen in kelders 3 en 4, evenals de voorraden voor het eten en de wijn. Ook zijn er geen rekken voor potten en pannen gevonden.

In een vloertegel is een ingehakte "P" aangetroffen. Misschien de P van put, beerput (wat niet erg logisch lijkt naar de huidige maatstaven), maar het zou ook een waterput geweest kunnen zijn waarop de pompen eerder waren aangesloten.

Deze keuken heeft altijd toebehoord aan rijke bewoners: eerst de proost; daarna de rijke koopman De Sandra, en vervolgens de familie Jordens, de familie Van Doorninck, professor Beijerman (hoogleraar in de Nederlandse letterkunde en vaderlandse geschiedenis aan het Deventer Atheneum), jonkheer Pierre Voûte en R.C. Nieuwenhuis (schoolopziener).

De keuken vormt een bijzonder onderdeel van het pand.

De Werkgroep heeft daarom nader onderzoek gedaan en geprobeerd de volgende vragen te beantwoorden.

- * Hoe functioneerde de keuken in de woning als geheel?
- * Welke functies werden er in de keuken uitgeoefend?
- * Welke dateringen kunnen aan de onderdelen van de keuken worden toegekend en aan de keuken als geheel?
- * Zijn er vergelijkbare keukens in Nederland?

De ontwikkeling van stookplaatsen in woningen

Tot rond 1500 werd in de meeste houten huizen op een open vuur gestookt, dat zich midden in het vertrek bevond. De rook verdween door een open gat in het dak. Daarnaast ontstond een ontwikkeling in stenen woningen, waarbij de stookplaats werd verplaatst naar de muur. De rook werd daarbij afgevoerd via een rookkanaal in de wand.

In de meeste woonhuizen werd het verwarmen van een ruimte, tot in de late middeleeuwen, lang gecombineerd met de functie van het koken. Bij een grotere welstand van de bewoners werden deze functies gescheiden, en splitste men een woonkamer af van de keuken.

⁷ In 1992 is tegen de voorgevel in de hoek met de Sandrasteeg 8 een proefputje gegraven om de opbouw van de fundering in kaart te brengen.

Afb. 51. Kacheloven Villa Grumbt, Dresden.

Afb. 52. Haard met schilderij.

In de 16de eeuw paste men voor verwarming van de woonkamer ook wel een zogenaamde kacheloven toe. Dat is een gemetselde kachel, bekleed met tegels die de warmte lang vasthouden (afb. 51). Ook in Deventer zijn hier voorbeelden van geweest zoals o.a. in het Heilige Geest Gasthuis en in een schrijfkamer van het stadhuis.

Reeds in de 17de eeuw gebruikte men ijzeren kachels die bedoeld waren om de ruimte warm te stoken. Een voorbeeld daarvan is te zien op etsen van Rembrandts atelier.

Die kachels zijn in de 18de eeuw doorontwikkeld voor de woonkamer. De boezem wordt eerst nog op zuilen gezet van hout of natuursteen, maar later helemaal weggelaten. Er komt dan een losse kachel voor de wand te staan en de wand achter de kachel wordt voorzien van decoratief tegelwerk. Boven het tegelwerk wordt bijvoorbeeld een schilderij aangebracht met een spiegel en/of beeldhouwwerk met porselein (afb. 52). De schouw wordt op die manier een statussymbool en is daarom vaak afgebeeld op schilderijen. In de 19de eeuw ontstaan hoge kachelnissen, maar ook de schouwen bleven nog in zwang, tot en met de schouw voor de gaskachel.

De stookplaats in de keuken verandert weinig: een schouw met een boezem en een stookplaats. In de 17de eeuw komt daar de introductie van het gemetselde fornuis bij.

In de eerste helft van de 18de eeuw wordt de keuken van de welgestelde burgers steeds meer verbannen naar de kelder.

In de 19de eeuw verdwijnt de schouw meestal uit de keuken en maakt plaats voor het ijzeren fornuis.

Het gebruik van brandstof door de eeuwen heen

Door een toenemend gebrek aan hout als brandstof begon men reeds in de late middeleeuwen met het winnen van turf. In de Gouden Eeuw betrok men in het westen van ons land turf uit de directe omgeving in de vorm van baggerturf. Het gevolg van deze grootscheepse winning was dat aanzienlijke veenplassen ontstonden, met alle gevolgen van dien. Bekend is ook de winning in Friesland, Drenthe en Oost-Groningen, waar het hooggelegen veen door de compagnieën werd geëxploiteerd. Turf is lange tijd de brandstof geweest waarvan men zich bediende.

In de 18de eeuw werd door de rijken op bescheiden wijze gebruik gemaakt van ingevoerde steenkolen. Door het ontbreken van een passende infrastructuur waren het vooral de havensteden die hiervan konden profiteren. Aanvankelijk ging het om gasrijke kolen die oorspronkelijk in open vuren werden gestookt. Met de komst van de vele gasfabrieken verscheen de cokes. Pas aan het einde van de 19de eeuw kwam de eerste antraciet (kool met het laagste gehalte aan gas) uit Wales op de Nederlandse markt.

Gascoles bleek op den duur niet te bevallen, omdat de kachels er teveel van te lijden hadden en de brandstof bovendien niet geschikt was om het vuur dag en nacht te laten branden.

De antraciet uit Wales werd verdrongen door die uit België en Duitsland, en rond 1907 kwam er de Limburgse antraciet bij.⁸

Ook in de schouw van Stromarkt 19 werd turf gestookt. Dit blijkt uit een cameraarsrekening van 1579 waarin te lezen is dat er *“3 karren met rijsen, 2 karren talholz, noch twee karren torffs, en noch 2 karren rijsen en 2 karren torffs voor de praeffstie”* gebracht werden.

In 1598 besloten de Staten van Overijssel belasting te heffen op vuursteden (stookplaatsen). Hierbij ging het om een soort belasting op huizen, waarbij het te betalen bedrag afgemeten werd aan het aantal kamers waarin een vuur kon worden gestookt. Het schoorsteen- of vuurstedengeld werd in Deventer pas ingevoerd in 1628. Elke stookplaats werd met 20 stuiver belast. In bepaalde gevallen kon men vrijstelling krijgen, zoals bij armlastigheid of als de inrichting van het huis sterk was verwaarloosd.

Volgens het vuurstedenregister van 1682 moest ritmeester De Sandra, de toenmalige bewoner van het pand, voor vier vuursteden belasting betalen. De keuken zal daar ongetwijfeld deel van hebben uitgemaakt.

Dat de open vuren niet voor iedereen gezond waren vermeldt het boekje *“De Volmaakte Hollandse keuken-meid”* uit 1761. Hierin valt te lezen: *“Ook is het een bekende zaak dat de keukenmeiden, voornamentlijk omdat zij dagelijks op en voor groote vuuren de spijzen moeten bereiden, haar gezigt verzwakken, daar zij goede huismiddelen voor noodig hebben.”*

Het probate huismiddel volgens de schrijfster is dan het niet zo appetijtelijke recept: *“Als de quaal (slechte ogen) zeer verouderdt is, en uit de verdroging en stolling van het kristalijne vocht ontstaat (wat daarboven beschreven was), zo neemt men een klein root koper onvertint theeboei keteltje zonder tuit, en men doet daar dagelijks in Mans pis en zet het op het vuur tot het heet word, en wascht dagelijks uwe oogen daarmede.”*

⁸ Bron: Meindert Stokroos.

De geschiedenis van de keuken

Het oudste gedeelte van de keuken is de schouw. De boezem dateert uit de 16de eeuw: de versiering van de boezembalk met zgn. 'kapelletjes' dateert namelijk in deze tijd.

In de 17de eeuw kwamen fornuizen in de mode en toen is de eerste fase van het fornuis in de keuken tot stand gekomen.

In de tweede helft van de 18de eeuw werd de waterkelder in de Sandrasteeg aangelegd.

De gehele kelder met keuken werd betegeld en de boiler werd geïnstalleerd. De open haard werd aangepast voor de boiler. Ook het fornuis werd aangepast en betegeld. De pompen aan de voorgevel zijn tevens bij deze renovatie meegenomen. De waterkelder en de schildpadtegels van de plinten dateren in deze tijd.

Uit de veilingtekening van 1849 blijkt dat de keuken dan op een andere plek is gesitueerd: in een zijbeuk van Stromarkt 19 (afb. 25). Hier staat aangegeven: Keuken/bakkerij.

Deze situatie zal hebben bestaan tot 1878, toen op die plaats een erker werd gebouwd.

Waarschijnlijk is toen de keuken in de kelder in ere hersteld. Er moet toen een gietijzeren fornuis op de stookplaats hebben gestaan: in het rookkanaal van de oorspronkelijke haard werden ingemetselde stenen gevonden, met gaten geschikt voor de afvoer van de rookgassen van het fornuis. Misschien was dit fornuis al afkomstig uit de vorige keuken.

In die tijd was een gietijzeren fornuis al behoorlijk ingeburgerd.

Beschrijving per onderdeel in de keuken

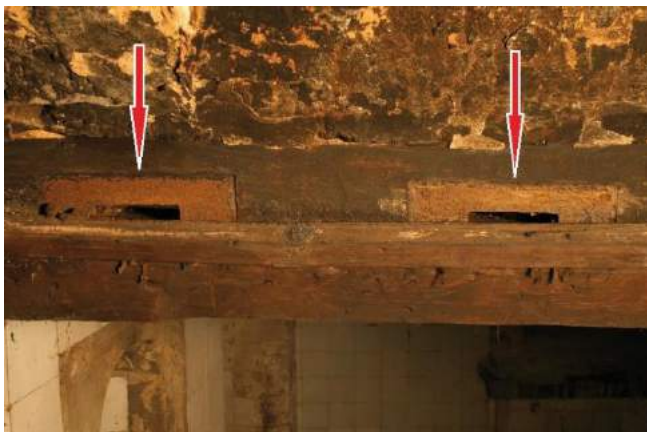
De schouw

De schouw is geheel uitgehakt in de tufstenen wand.

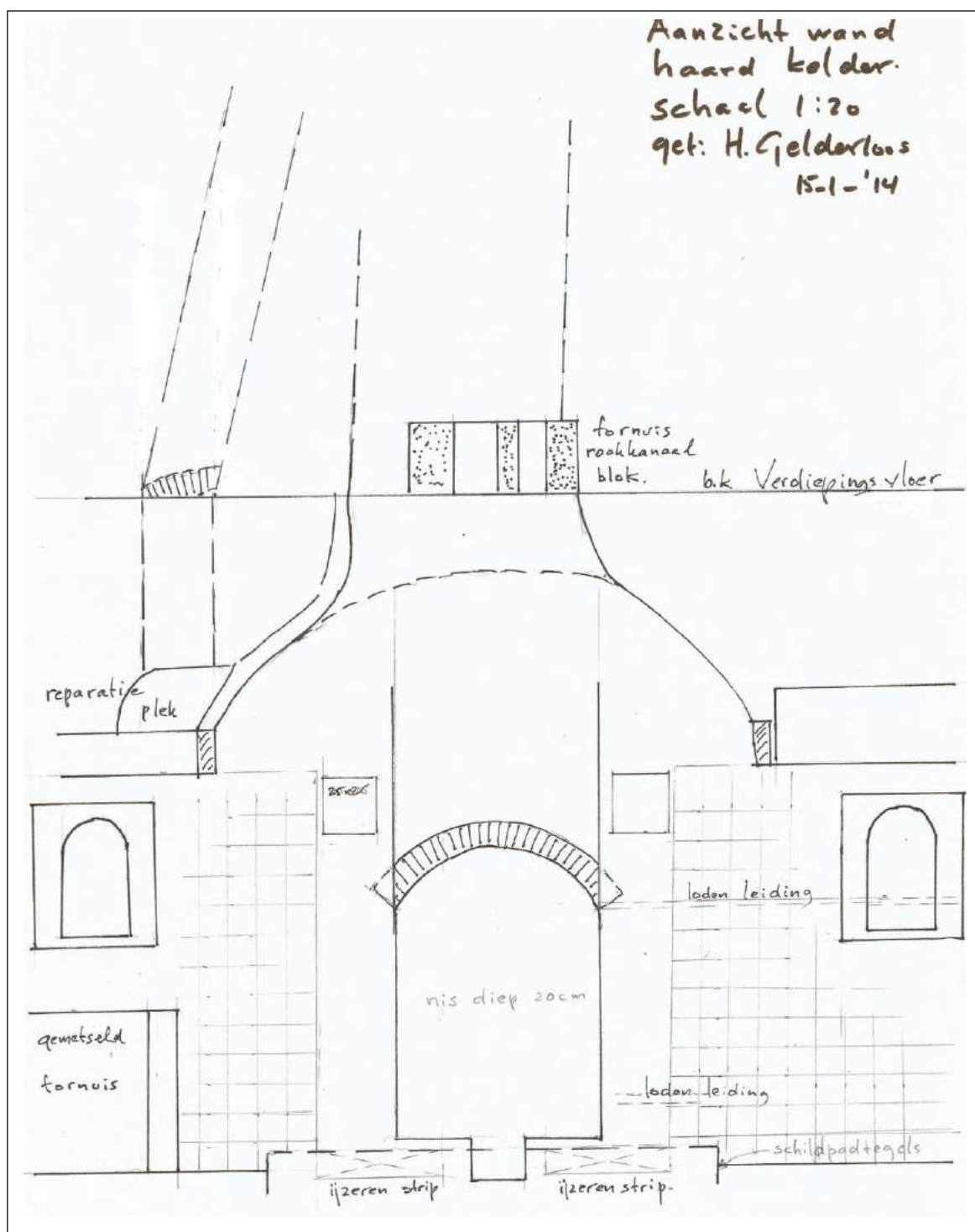
De schouw wordt gedateerd in de 16de eeuw en omvat een stookplaats en een boezem.

Het doel van een boezem is om de rookgassen af te voeren naar de schoorsteen. Die ruimte werd dan tevens gebruikt om spek e.d. te roken. Er zijn twee ijzeren staven aangetroffen die voor dit doel gebruikt werden.

Een in hoogte verstelbare ketel met water of voedsel hing vaak boven het vuur te pruttelen aan een zgn. haal. De ijzeren staaf waaraan de haal was bevestigd is in de bovenzijde van de schouw nog aanwezig. In de haardopening is een steunijzer voor het braadspit aangetroffen. In de rechter draagbalk van de boezem zijn twee sleuven ontdekt, afgedekt met ijzeren plaatjes (8.5 x 1.5 cm). De sleuven lopen dwars door de balk en de functie ervan is vooralsnog onduidelijk (afb. 53).

Afb. 53. Sleuven in de boezembalk, met ijzeren afdekplaatjes. (Foto Han The)

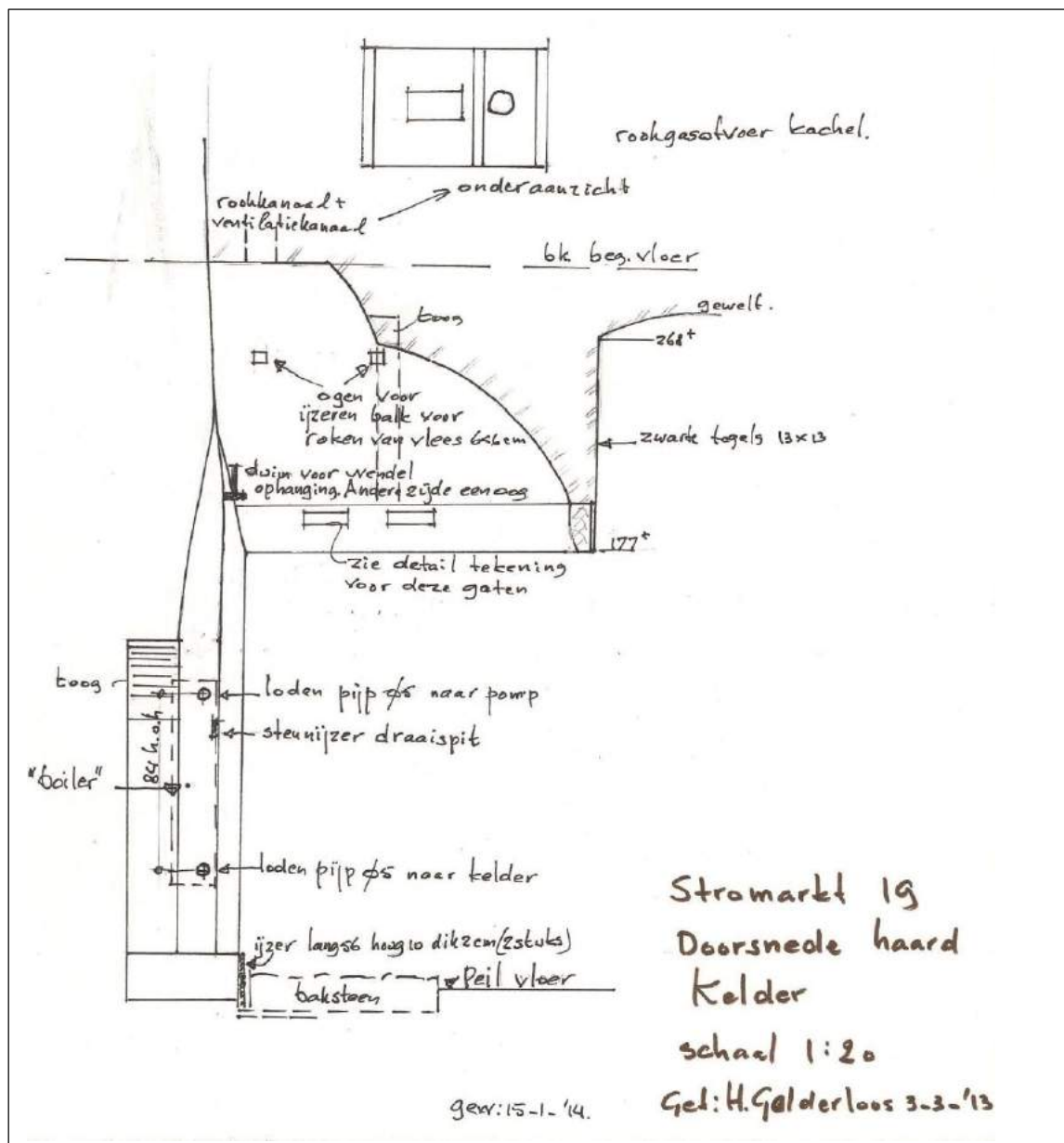

Afb. 54. Tekening aanzicht keukenwand. (Tekening Henk Gelderloos)

De beëindiging aan de binnenkant van de draagbalken is afgewerkt met zgn. kapelletjes. De boezem zal aanvankelijk aan de buitenkant schuine kanten hebben gehad. Later zijn de voor- en zijanten volgens de toenmalige mode (eerste helft 17de eeuw) verticaal gemaakt door een muurtje op de boezembalk te metselen. Die kanten zijn bekleed met zwarte tegeltjes 13 x 13 cm. Om het dikteverschil op te vangen is op de zijkant van de balk een brede plank gespijkerd.

De stookplaats heeft geen rechte achterzijde zoals gebruikelijk. Immers, op die manier wordt de rook het beste naar het rookkanaal geleid.

Achter in de stookplaats bevindt zich een kleine nis, afgedekt door een boogje van baksteen (afb. 54). De nis is aangelegd ten behoeve van de boiler die in de tweede helft van de 18de eeuw werd geïnstalleerd, waarschijnlijk tegelijk met de waterkelder in Sandrasteeg 8. Er was daardoor een extra stookplaats nodig om de boiler te verwarmen. De rookgassen van de stookplaats konden door deze constructie minder gemakkelijk naar de schoorsteen worden geleid. Daarom is aan de linkerzijde nog een extra kanaal in het tufsteen uitgehakt om de trek te verbeteren. Ook boven de boiler is een dergelijk extra trekpat gemaakt. De achterzijde van de nis is gemaakt van vuurvaste bakstenen en is over de hand gemetseld vanaf de Sandrasteeg. Dat is te zien aan de speciebaarden aan de haardzijde. In de schouw is een verhoogde stookplaats (werkplateau) gemaakt.

Afb. 55. Doorsnede van de haard. (Tekening Henk Gelderloos)

De warmwatervoorziening

In de rechter zijwang van de stookplaats is een ruimte aangetroffen waarin twee loden leidingen uitkomen. De bovenste leiding loopt naar een pomp aan de voorgevel, de onderste loopt waarschijnlijk naar de waterkelder onder Sandrasteeg 8. Tijdens het archeologisch onderzoek in de Sandrasteeg 8 in 1992 zijn de contouren van een waterkelder vastgesteld.

In het cement van de waterkelder waren op enkele plekken wel afdrucken zichtbaar van de tegels waarmee de kelder was bekleed. De tegels zelf, waaraan de ouderdom van de kelder kon worden bepaald, zijn niet teruggevonden. Veelal wordt dit type waterkelders gedateerd in de 18de eeuw.

De veronderstelling is dat in bovengenoemde ruimte in de stookplaats een soort boiler was aangebracht die verwarmd werd door de vlammen van de haard. De pomp trok het water uit de kelder de boiler in en vervolgens naar de kraan bij de pomp.

De boiler is misschien vóór, maar waarschijnlijker tegelijk met, de betegeling van de keuken aangebracht. Er zijn namelijk geen reparatiesporen te zien op de plaats in de wand waar de loden leiding is ingehakt.

De haardplaat

Een haardplaat is een gietijzeren plaat die tegen de achterwand van de stookplaats wordt geplaatst om de warmte te weerkaatsen in het vertrek, en om de rook te geleiden. Ook in dit pand zijn dergelijke platen tegen de achterwand geplaatst geweest. Aan de achterzijde van het plateau zitten twee stukken ijzer van ongeveer 56 cm lang, 10 cm hoog en $\pm$ 2 cm dik.

Ook achter de stookplaats voor de boiler is in de nis een vuurplaat geplaatst. Dat is af te leiden uit de vrij schone achterzijde van de nis die niet zwart geblakerd is door vlammen (afb. 56).

Afb. 56. Haard. (Foto Han The)

De stookplaats (het werkplateau)

In de schouw bevond zich een stookplaats (werkplateau). Aan de vloertegels van basaltlava rond dit plateau is te zien dat dit plateau vroeger groter is geweest, ongeveer de breedte van de boezem. Deze vloertegels zijn duidelijk later aan de vloer toegevoegd. Het kleinere plateau is tegelijk met de gehele betegeling van de keuken aangebracht, wat te zien is aan de schildpadtegels aan de zijkant van het plateau. Die schildpadtegels komen ook als plint in de hele keuken voor.

De vloer van basaltlava in de hele keuken is eerder gelegd dan de wandtegels zijn aangebracht. Immers, de wandtegels staan *op* de vloer, terwijl het gebruikelijk is dat de vloer *tussen* de wandtegels ligt.

Een stookplaats was belegd met plavuizen of met een ijzeren plaat. Van geen van beide materialen zijn resten teruggevonden.

De pompen

Tegen de voorgevel van Stromarkt 19 zijn de restanten van twee pompen aangetroffen boven een gootsteen van hardsteen (afb. 57). De rechter pomp werd gebruikt voor koud water.

De aanvoerleiding van deze pomp was een loden pijp die via de vloer van de kelder uitmondde in de waterkelder.⁹ De linker pomp was bedoeld voor warmwatervoorziening.

Er is een loden leiding aangetroffen die van de pomp naar de stookplaats liep dwars door een kaarsnis. Aangenomen kan worden dat deze pompen geïnstalleerd zijn in de tweede helft van de 18de eeuw toen de kelder werd aangelegd. Dat neemt niet weg dat er wel een eerdere pomp geweest kan zijn.

Er is bij het archeologisch onderzoek in 1992 van de Sandrasteeg ook nog een loden leiding gevonden ter hoogte van de vloer van de kamer in de Sandrasteeg. Deze leiding liep in richting van de kelder, maar of ze iets te maken heeft met de pompen is niet duidelijk. Het kan ook een aanvoerleiding voor regenwater voor de kelder zijn geweest.

Hoe de watervoorziening daarvoor was, is niet duidelijk. Overal in de stad waren openbare pompen en putten. Maar dat een dergelijke rijke woning daarvan afhankelijk was lijkt niet logisch. Meestal had men een eigen watervoorziening met een pomp aangesloten op de regenwaterput, en één op het grondwater. De “P” ingehakt in de vloer van de kelder zou op de put kunnen duiden.

De openbare pompen veroorzaakten vaak veel ziekten (tyfus en cholera), omdat het water niet schoon was. De rijken hadden daar dus minder last van.

Afb. 57. Pompen: links warm, rechts koud.
(Foto Han The)

⁹ Zie onder De warmwatervoorziening, hiervoor vermeld.

Het gemetselde fornuis (fourneis)

In het begin van de 17de eeuw (Gouden Eeuw) kreeg men behoefte aan andere (duurdere) spijzen, die ook op een andere manier bereid moesten worden dan mogelijk was op een groot vuur en in een grote kookpot. Het gemetselde fornuis was daarvoor de oplossing. Het fornuis was bedoeld om spijzen te koken, te stoven of braden, te sudderen of warm te houden.

Meestal spreekt men van een fornuis hoewel, volgens de huidige begrippen, een fornuis een stookplaats moet hebben met een rookgasafvoer. De hier bedoelde fornuizen werden vooral “gestookt” met turf of kolen die in een bakje werden gedeponneerd en dan warmte afgaven. Het vuur werd waarschijnlijk uit de stookplaats ernaast gehaald. Zulke fornuizen komen voor vanaf de 17de eeuw en dan alleen in de keukens van bedrijven en welgestelden.

In het boek “De Volmaakte Hollandse keuken-meid” (1761) wordt het als volgt omschreven: *“Dese fourneisen zijn zeer gemakkelijk en zinnig tot ’t koken, en worden derhalve ook in alle keukens van aanzienlijke lieden gebruikt, dienende de vuurhaard hoofdzakelijk maar voor grote potten en ketels.”*

Er bestaan twee typen fornuizen. Bij de ene worden de asresten centraal afgevoerd met een asluik op de kop van het fornuis; bij de andere worden de asresten afgevoerd per stookplaats. Het fornuis in deze keuken behoort tot het tweede type.

Dit fornuis heeft twee fasen gekend.

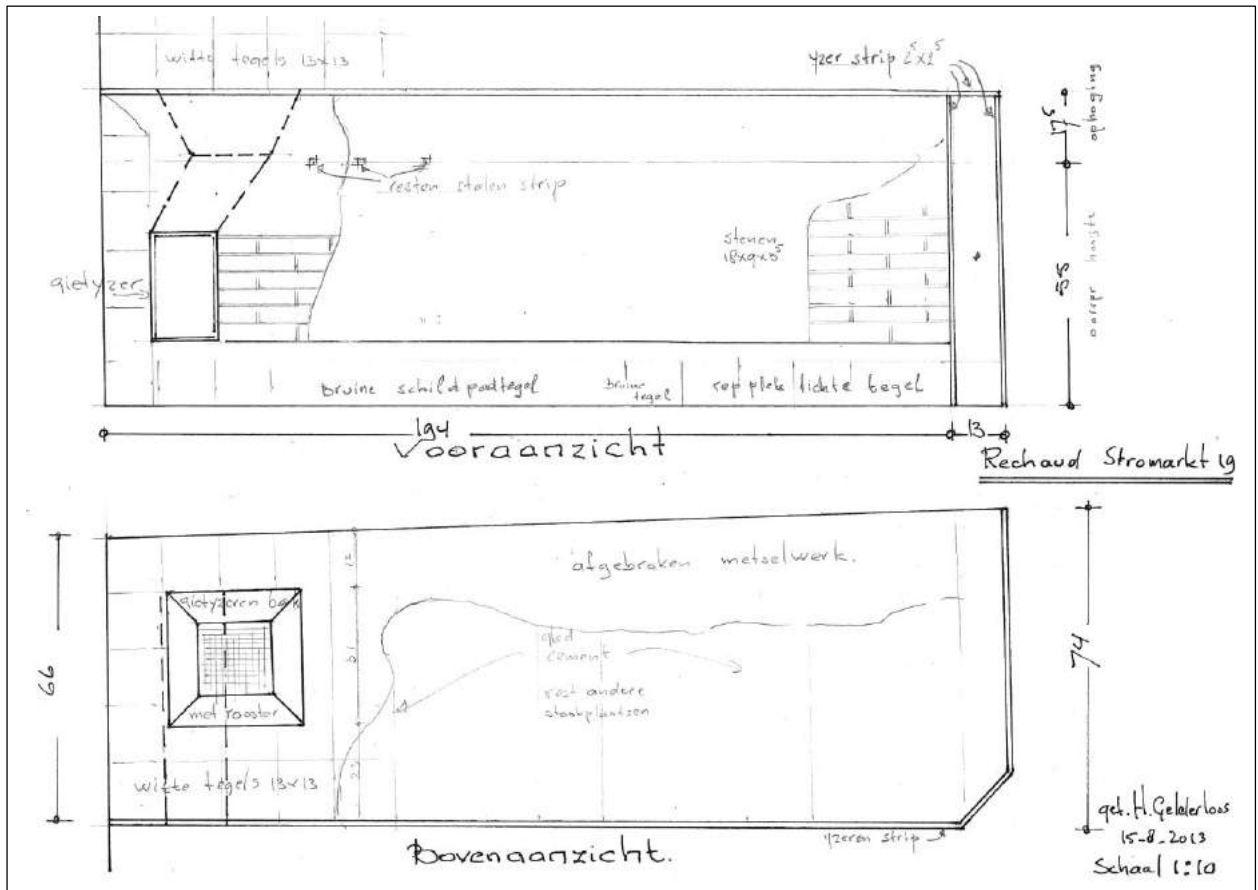
In de eerste fase (17de eeuw) was het opgebouwd uit schoonmetselwerk van rode steentjes (18 x 9 x 3.5 cm). In de bovenkant waren drie ijzeren staven aangebracht waarvan de resten nog zichtbaar zijn. Hun functie is onbekend.

In tweede fase, in de tweede helft van de 18de eeuw, is het fornuis met ongeveer 17 cm verhoogd, en aan de kopzijde werd er een bakstenen muurtje voor gezet. Het geheel werd samen met de totale keuken betegeld met witte tegels. Ook de bovenzijde van het fornuis was met deze tegels bezet.

In dit fornuis zaten vier stookplaatsen, bestaande uit ijzeren bakjes waarin de brandstof gedeponneerd werd. Aan de onderzijde van de bakjes was een afvoer voor de as van de verbrande turf of kolen. Resten van steenkoolgruis werden hier nog aangetroffen.

In de opening aan de onderzijde zat een deurtje of rooster om de luchttoevoer te regelen (afb. 58 en 59). De pan werd boven het bakje gezet op een rooster of op een paar ijzeren bollen. Daardoor kon de rook ontsnappen naar boven (afb. 60).

Boven het fornuis zitten twee houten latten in een boezem, waarschijnlijk bedoeld voor het drogen van doeken of kleding. Een boezem boven een fornuis komt niet altijd voor; er waren ook fornuizen die zonder afvoer in de keuken stonden. Of dit fornuis een rookgasafvoer heeft gehad die uitmondde in de centrale boezem, is niet goed meer te zien. Wel is in de rechter bovenzijde een dichtgezet rookkanaal aangetroffen dat op de beletage nog te zien is. Misschien is dit kanaal bedoeld geweest voor een voorganger van het fornuis, voor een oven bijvoorbeeld. De boezem lijkt later aangebracht te zijn dan de boezem van de haard: de draagbalk is anders gedetailleerd dan die van de schouw, en met een las opgelegd in de schouwbalk van de boezem van de haard.

Afb. 58. Tekening fornuis. (Tekening Henk Gelderlos)

Afb. 59. Het fornuis. (Foto Han The)

Afb. 60. Fornuis in kasteel Doorwerth.

Het ijzeren fornuis

De ontwikkelingen van de kachels voor de verwarming van een vertrek hebben er toe geleid, dat ook voor keukens nagedacht werd over efficiëntere stookmethodes. In de 19de eeuw nam de ontwikkeling van het ijzeren keukenfornuis een grote vlucht. Er ontstonden twee typen fornuizen. Het ene gestookt met turf, het andere gestookt met kolengruis of cokes. Het eerste type had geen oven, de kolengestookte oven wel. Het ijzeren fornuis is zo dus een doorontwikkeling van het gemetselde fornuis (afb. 61). Later in de eeuw werden in de grote steden ook fornuizen gestookt op gas aangetroffen.

Uit ander onderzoek blijkt dat de open haard in 1830 nog zo goed als overal voorkwam als enige manier van verwarmen. Na 1875 verdween de open haard snel uit de woningen van alle inkomensgroepen, met uitzondering van de boeren die de open haard in gebruik hielden voor het roken van vlees en spek.

In het midden van de jaren negentig van de 19de eeuw was het percentage huizen met een fornuis opgelopen tot ongeveer 60 procent. Achter de oorspronkelijke stookplaats werd een muurtje gemetseld dat werd voorzien van een fraai tegeltableau. In de boezem van de schouw werd een plafond aangelegd, en in de schoorsteen zelf werd een kleinere rookgasafvoer gemaakt voor een kachelpijp. Het gemetselde fornuis kon nu vervallen.

Ook in de keuken van Stromarkt 19 is de afvoer via een kachelpijp teruggevonden in het rookkanaal.

Het fornuis werd op het plateau geplaatst van de stookplaats. Voor het muurtje voor de stookplaats en het plafond in de schouw zijn geen aanwijzingen gevonden.

Afb. 61. Keuken in het Huis Verwolde, met tegels en haardplaat. (Foto Henk Gelderloos)

Het doorgeefluik

Afb. 62. Doorgeefluik met zicht op de kelder vanuit Sandrasteeg 8. (Foto Han The)

In de Sandrasteeg 8 is tijdens de restauratie in 1992 een luik in een bestaande kast waargenomen, maar doordat achter dit luik een muur zat, heeft men hier verder geen aandacht aan geschonken. Pas toen de Werkgroep vanuit de kelder van de Stromarkt een gat in de muur hakte, bleek dat er sprake was van een doorgeefluik van de keuken naar de voorkamer in Sandrasteeg 8 (afb. 62). Het luik is het restant van een doorgang uit de 12de eeuw van de kelder naar de Sandrasteeg¹⁰.

¹⁰ Magdelijns, 1996, pag. 159.

Bij het verhogen (verlagen) van de vloeren is de doorgang gedeeltelijk dichtgezet, en na de splitsing van de twee gebouwen werd voor de oorspronkelijke wand een nieuwe wand gemetseld. Die wand was gestukadoord, de dagkant van de opening was betegeld en datzelfde gold waarschijnlijk ook voor de wand onder het doorgeefluik.

De voorkamer van de Sandrasteeg was waarschijnlijk de eetkamer van het huis. De restanten van een aflegblad zijn nog zichtbaar.

Vergelijkbare keukens in Nederland

Historische keukens die nog intact zijn vormen een zeldzaamheid in Nederland.

Soms zijn er nog gedeelten in musea aanwezig.

In Deventer is geen keuken gevonden die vergelijkbaar is met die in Stromarkt 19.

Wel zijn er in Nederland nog verschillende gemetselde fornuizen te vinden. Die bevinden zich meestal niet in gewone woonhuizen, maar in gebouwen met een speciale functie, zoals kastelen en landhuizen.

De meest op Deventer lijkende voorbeelden bevinden zich in Kasteel Biljoen (gem. Rheden), Slot Zuijlen (Oud-Zuijlen) (afb. 64), Slot Amerongen en Huis “De Onbeschaamde” (Dordrecht) (afb. 63). In dit laatste stadshuis is een warmwatervat aanwezig, direct links naast het haardvuur en onder een broodoven (niet zichtbaar op de foto). Het water wordt afgetapt met een kraan.

Afb. 63. De keuken in “De Onbeschaamde”. (Foto Hendrick de Keijser)

Nergens in het land heeft de Werkgroep een warmwaterinstallatie aangetroffen zoals hier in Deventer. Ook de stookplaats met boezem inclusief de nog bestaande voorzieningen, zoals de haal, het steunijzer voor het braadspit en de geheimzinnige sleuven in de boezembalk, komen in deze combinatie nergens voor. Hooguit is in een museum een restant bewaard, bijvoorbeeld in het Openluchtmuseum in Arnhem en het Bijbels Museum in Amsterdam.

Afb. 64. Keuken van Slot Zuijlen.

Samenvatting en conclusies

In de kelder van de voormalige proosdij van Deventer bevindt zich een voor Nederland unieke keuken. De stookplaats dateert in de 16de eeuw, het gemetselde fornuis dateert in de 17de eeuw. Sommige elementen, zoals een boilerconstructie en de sleuven in de boezembalk, worden tot nu toe nergens anders in Nederland vermeld.

De keuken is verschillende keren aangepast en opgeknapt. De betegeling van de wanden en de gewelven is in één keer uitgevoerd, waarbij het fornuis werd verhoogd.

Er is een waterkelder gegraven onder de Sandrasteeg 8, er werden pompen geïnstalleerd en de boilervoorziening aangebracht. Waarschijnlijk vond dit plaats in de tweede helft van de 18de eeuw. Daarna verhuisde de functie van de keuken naar een naastgelegen ruimte.

Na het maken van een erker in 1878 is de keukenfunctie teruggekomen in de kelder.

Dit alles samengevat rechtvaardigt de conclusie dat het de moeite waard is om deze keuken te renoveren en zo dit unieke erfgoed voor Deventer te behouden.

Samenvatting van de bouwfasen in gebouw Stromarkt 19

De bouw van de proosdij (eerste helft 12de eeuw)

In het voorste deel van het pand, maar ook in het achterhuis (in de middelste kelder en een klein fragment in de kelder bij de toiletten) zijn muurresten van tufsteen aangetroffen, aangevuld met baksteen. Het is aannemelijk dat deze tufstenen muurresten op de oorspronkelijke plaats zitten en daarmee de oudste delen van het pand vertegenwoordigen.

In de beschrijving van de andere wanden waarin tufsteen is verwerkt, is aanvankelijk aangenomen dat de huidige tufstenen wand ook het oorspronkelijke muurvlak was.

Maar bij het verwijderen van de verdiepingsvloer in het voorhuis bleek voor het eerst dat de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8 op de verdieping over de hele lengte was teruggehakt van 0 cm tegen de achterwand tot 22 cm tegen de voorwand. De vloerbalken tegen de achterwand zijn nog volledig ingekast, tegen de voorwand liggen ze 22 cm vrij op de muur van de bel-etage.

Later werd ontdekt dat ook de dikte van de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis op de bel-etage en in de kelder sterk verschilde. Op de bel-etage is de muur 52/54 cm dik en in de kelder (in het deel van de muur dat zich oorspronkelijk op de begane grond bevond) varieert de dikte van 54 tot 72 cm (zie kelder afb. 40). Dit afkappen heeft hoogstwaarschijnlijk later plaatsgevonden.

Niet alleen in het pand Stromarkt 19 maar ook in Sandrasteeg 8 is dit terughakken vastgesteld. Bij de restauratie van Sandrasteeg 8 in 1992 bleek dat zowel de tufstenen tussenmuur tussen voor- en achterhuis alsook de binnenwand van de buitenmuur drastisch waren teruggehakt. De huidige omvang van de tufstenen muurresten geeft dus niet exact de dikte van de oorspronkelijke muren weer.

Herbouw na de stadsbrand (tweede kwart 13de eeuw)

Jammer genoeg zijn tijdens het onderzoek nergens brand- of roetsporen in de naden en voegen in de muren aangetroffen. Dat kan zijn veroorzaakt doordat bij de herbouw de tufstenen muren en muurdelen die gespaard waren gebleven zijn afgebikt en aangevuld en/of verhoogd in baksteen. Het formaat baksteen dat toen werd toegepast heeft een tienlagenmaat van 80 cm en meer.

Deze tienlagenmaat treffen we aan in het voorhuis, op de zolder in de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8, op de verdieping in de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis en in de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw. Ook op de bel-etage in de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis en in de buitenmuur aan de zijde van het bankgebouw is dezelfde maatvoering gevonden, evenals in een miniem fragment in de voorgevel daar waar deze aansluit op de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8. In het achterhuis komt die grote tienlagenmaat alleen in de scheidingsmuur met Sandrasteeg 8 voor.

De scheidingsmuur tussen de kelders 1 en 2 is gebouwd met een groot formaat baksteen en is 1.09 m dik. Nergens in het pand is zo een dikke tussenmuur aangetroffen. Uit boringen bleek dat deze muur geheel in baksteen is opgetrokken; alle andere bakstenen muren zijn veelal 52/58 cm dik. Waarom deze muur zo dik is uitgevoerd, is niet duidelijk.

Aanvullingen en wijzigingen vanaf de 17de eeuw.

De tienlagenmuren van de buiten- en binnenmuren variëren van 52 tot 58 cm. Die zijn te vinden in de in baksteen vervangen buitenmuren, nieuwe muren op een andere plaats en/of van reparaties van ouder muurwerk.

Een voorbeeld van vervangen muren zijn de voor- en achtergevels die in de 17de eeuw zijn vernieuwd. De dendrochronologische datering van de kappanten vormt het onomstotelijke bewijs dat deze muren een oudere voorganger hebben gehad.

De gele ijsselsteentjes die voor een aantal binnenmuren zijn gebruikt en die ook benut zijn om schoorsteenkanalen dicht te zetten, werden in de 17de eeuw voor het eerst gebruikt.

In het volgende deel “De bouwgeschiedenis van het proosdijcomplex” wordt een aantal verbouwingen en renovaties genoemd die in de archieven stonden vermeld met daarbij de namen van de opdrachtgevers.

Door het grote aantal herstellingen met baksteenformaten die op dat moment gebruikelijk waren, vaak op een klein oppervlak toegepast, is onmogelijk vast te stellen welk herstel in welke periode en door wie deze is uitgevoerd.

Alleen de jongste wijzigingen, waarbij onder meer een bakstenen tussenmuurtje met siernisjes werd opgetrokken en in kelder 2 een vuilwaterpomp werd geplaatst waarbij de vloer is verlaagd, zijn nauwkeurig te dateren.

Dit geldt ook voor de wijziging in kelder 5 die tot toiletruimte werd getransformeerd.

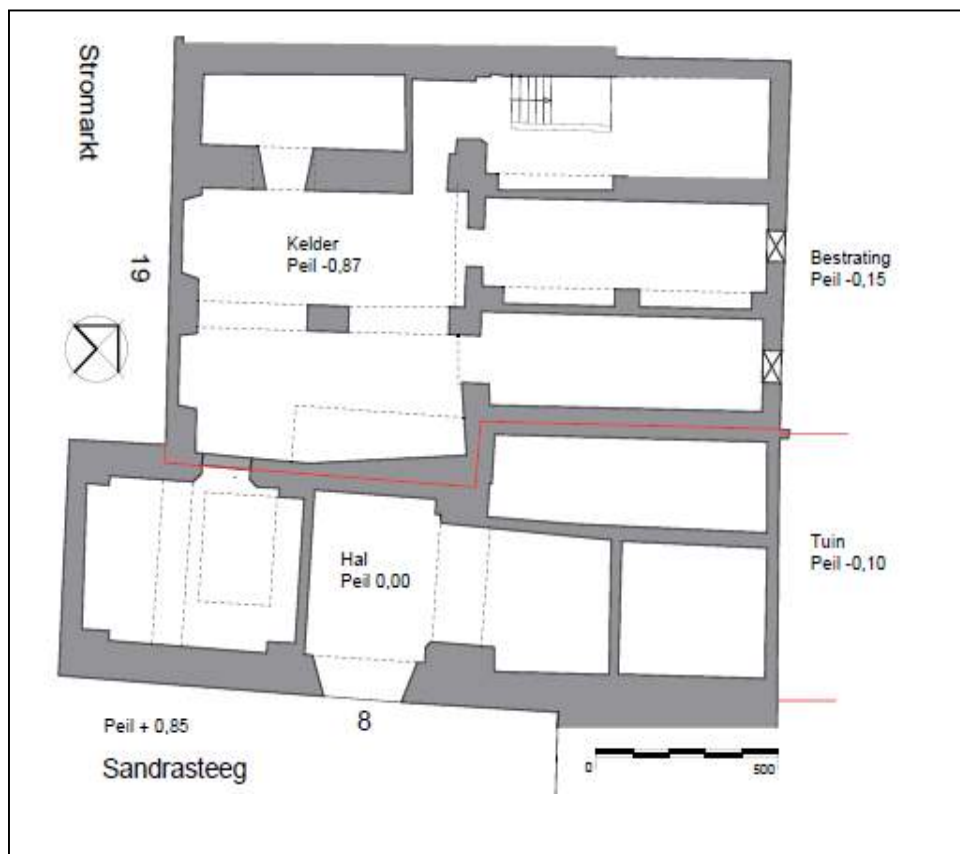
Die wijziging kan worden gerelateerd aan de verbouwing van het pand in 1977 tot Italiaans restaurant.

De bouwgeschiedenis van het proosdijcomplex

In dit deel van het rapport is de ontwikkeling van het proosdijcomplex geprojecteerd op de plattegronden van de panden Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19 (afb. 65).

Voor Sandrasteeg 8 is gekozen voor de 'begane grond' met daarin de vertrekken die 85 cm lager liggen dan het huidige straatniveau van de Sandrasteeg, maar wel op gelijke hoogte met de tuin achter het pand en met de bestrating achter Stromarkt 19.

Voor Stromarkt 19 is gekozen voor de plattegrond met indeling van de verschillende ruimtes in de kelder, die 87 cm lager liggen dan de 'begane grond' van Sandrasteeg 8 (zie ook afb. 76).

Afb. 65. Plattegrond kelder Stromarkt 19 en plattegrond Sandrasteeg 8. Hoewel er een flink niveauverschil zit tussen de kelder van Stromarkt 19 en de 'begane grond' van Sandrasteeg 8 is deze samengevoegde tekening gekozen om daarin de ontwikkeling van de proosdij weer te geven. De rode lijn geeft de scheiding tussen Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19 weer. (Tekening Herman Lubberding/Annemarieke van der Beek)

De oude stad – een terzijde

Rond 770 stichtte Lebuinus een (houten) kerkje in Deventer. Het kerkje is in elk geval één keer door de heidense bevolking verwoest en daarna weer opgebouwd.

Een begraafplaats met begravingen uit de 8ste of 9de eeuw volgens christelijke traditie, midden in de Assenstraat en op het hoogste punt van de huidige binnenstad, doet vermoeden dat dit kerkje daar dichtbij heeft gelegen.¹¹ Op afb. 67 is deze begraafplaats met het kruisje aangegeven.

In 882 verwoestten de Vikingen de nederzetting. Deze werd later weer opgebouwd en ter bescherming voorzien van een omwalling.

Bij archeologische onderzoeken in de binnenstad van Deventer zijn huisplattegronden uit de 10de tot 13de eeuw aangetroffen, georiënteerd op een drietal hoofdassen die globaal samenvallen met de huidige straten Polstraat, Assenstraat en Grote Overstraat (afb. 66).

Naar aanleiding hiervan wordt verondersteld dat er binnen de omwalling een rechthoekig verkavelingspatroon bestond, georiënteerd op dit assenstelsel.¹²

Afb. 66. Het stratenpatroon van Deventer binnen de laat 9de-eeuwse omwalling. (Tekening Archeologie Deventer)

Die huisplattegronden trof men ook aan in het gebied tussen de Assenstraat en de Polstraat tot bijna aan deze begraafplaats. Het is niet uit te sluiten dat het kerkje en de begraafplaats door de Vikingen zo onherkenbaar zijn verwoest dat er later een doorgaande straat over de begraafplaats is aangelegd. Op afb. 67 zijn de oudste straten in oranje aangegeven.

De komst van de bisschoppen die zich uit veiligheidsoverwegingen in de 9de eeuw in Deventer vestigden, heeft geleid tot een onderbreking van het oorspronkelijke stratenpatroon.

Het bisschoppelijk gebied werd globaal begrensd door de Nieuwe Markt, het Grote Kerkhof, de Lange Bisschopstraat, met als noordelijke grens (vermoedelijk) de Pontsteeg, en vervolgens de Stromarkt en de Graven.¹³ Tot het gebied behoorde ook de romaanse kapittelkerk, die thans nog herkenbaar is binnen de huidige Lebuinuskerk.

¹¹ In 1970 werd bij de aanleg van een dieprijool in de Assenstraat een kleine begraafplaats doorsneden.

De blootgelegde skeletten lagen oost-west georiënteerd volgen de christelijke traditie. C¹⁴ onderzoek wees uit dat de doden er in de 8de of 9de eeuw zijn begraven.

¹² Mittendorff, 2007.

¹³ Groothedde, 2004.

Afb. 67. Het stratenpatroon rond de bisschopshof en de proosdij.
(Kaart Herman Lubberding)

Aangrenzend aan dit gebied verrezen de hoofdzetel van de handelaren en het bestuurscentrum: het latere Wanthuis en het Stadhuis¹⁴. Vanaf dit bestuurscentrum en de aangrenzende panden liepen de belangrijkste straten, de straten met de meeste tufstenen huizen, naar de beschutte ankerplaats aan de Polstraat/Brink (zie afb. 9).¹⁵

In de 11de eeuw bouwde de bisschop een nieuwe residentie - een paleis - naast de kapittelkerk, compleet met dienstgebouwen en een omheinde hof. Dit kerkelijk gebied is op afb. 67 met een rode arcering aangegeven.

In het midden van de 11de eeuw wordt voor het eerst over een Deventer proost, de rechterhand van de bisschop, gesproken. Die kreeg toen een eigen perceel binnen het bisschoppelijke gebied toegewezen, waarop vermoedelijk eerst een houten proosdij en rond 1130 de tufstenen proosdij werd gebouwd (op afb. 67 met blauwe arcering aangegeven).

In het midden van diezelfde eeuw waren de bisschopshof, de proosdij en de kapittelkerk, samen met huizen van enkele belangrijke personen (ambtsdragers en handelaren) de enige stenen huizen in de nederzetting.

De huizen van de andere stedelingen waren tot het begin van de 14de eeuw opgetrokken uit een houten skelet met wanden van met leem bestreken vlechtwerk.

In de ongeplaveide straten liep het kleinvee en trokken karren diepe sporen. Daardoor hadden de lemen wanden bij regen veel te lijden van het opspattende water. De karrensporen en gaten in het wegdek werden veelal geëffend met huisafval en mest. Het resultaat was dat de straten steeds hoger kwamen te liggen.

Delen van de stad zijn daardoor in een paar eeuwen soms wel meer dan een meter opgehoogd.

De houten huizen hadden een korte levensduur; een nieuw huis op dezelfde plaats werd aangepast aan de verhoogde weg en eenvoudig iets hoger gebouwd. Bij archeologische onderzoeken in binnensteden is dit herhaaldelijk aangetoond.

Brand in een houten huis had rampzalige gevolgen. De vlammen sloegen gemakkelijk over naar belendende huizen, zodat grote delen van een stad soms in één nacht totaal werden verwoest.

Toen het baksteen in de 14de eeuw opnieuw werd geïntroduceerd, werd het bouwen van stenen huizen gepropageerd (verstening) en gesubsidieerd. Omdat de stenen huizen een veel langere levensduur hadden dan de houten voorgangers werd ook het ophogen van de straten tot staan gebracht.

De vloerhoogte van het stenen huis gold nu als referentiehoogte; afval werd afgevoerd.

¹⁴ Koch, 1982; Lubberding, 1982. Naar aanleiding van de aangetroffen natuurstenen muurresten in de kelders van Stadhuis en Wanthuis.

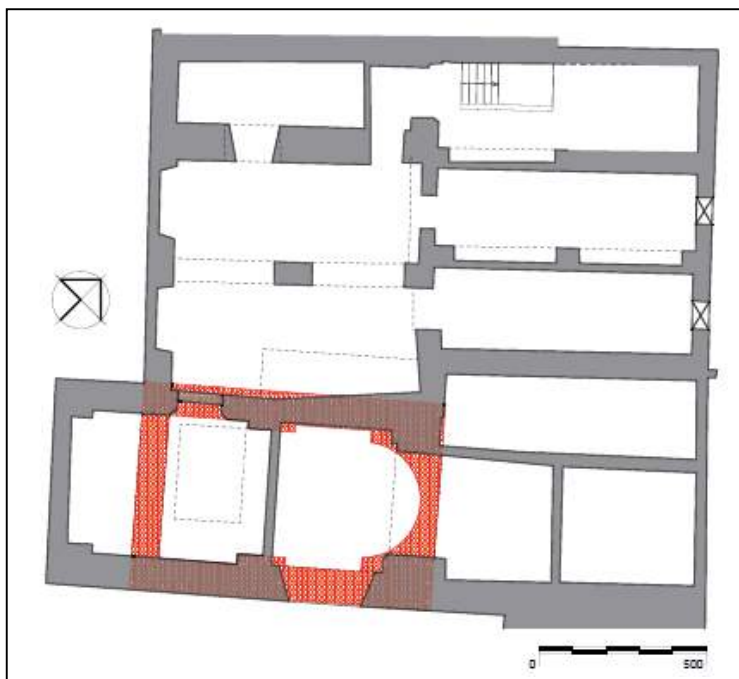
¹⁵ Lubberding, 1995.

De oudste proosdij?

Tijdens de restauratie van Sandrasteeg 8 in 1997-98 is in de bodem onder het pand een summier archeologisch onderzoek verricht door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN). Dat bestond uit waarnemingen en het graven van enkele zoek sleuven.

Er zijn sporen aangetroffen van een verbrand houten gebouw dat omstreeks 878 - 970 op deze plek moet hebben gestaan¹⁶. De brandlaag was afgedekt met een dun laagje schoon zand. Tijdens hetzelfde archeologisch onderzoek zijn boven deze afdekking restanten aangetroffen van een vrijstaande tufstenen kapel met apsis en een vlak gesloten koor.

De bouwwijze en enkele aardewerkvondsten wijzen uit dat deze kapel in de tweede helft van de 11de eeuw is gebouwd (afb. 68). Wie de bouwheer en wie de gebruiker was is niet bekend, maar aangenomen kan worden dat de bouw in opdracht van de eerste proost van het toen juist gevormde kapittel plaatsvond.¹⁷

Afb. 68. Kapel uit de 11de eeuw (in rood), geprojecteerd op de samengevoegde plattegronden van Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19.¹⁸ (Tekening Herman Lubberding/ Annemarieke van der Beek)

De bouw van de eerste tufstenen proosdij

Rond 1130 start proost Phillipp van Katzenelnbogen (proost van het kapittel van 1129-1141) met de bouw van een tufstenen residentie.

Vóór de restauratie van Sandrasteeg 8 werd aangenomen dat deze residentie een vierkante plattegrond had die globaal samenviel met de contourlijnen van de kapel en met een (lagere) uitbouw ter plekke van Stromarkt 19.

Tijdens het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek dat tijdens de restauratie plaatsvond en het daaropvolgend bouwhistorisch onderzoek door het bureau Lantschap in Stromarkt 19 werd al snel duidelijk dat de proosdij die Van Katzenelnbogen had laten bouwen veel groter was geweest en ook Stromarkt 19 omvatte.

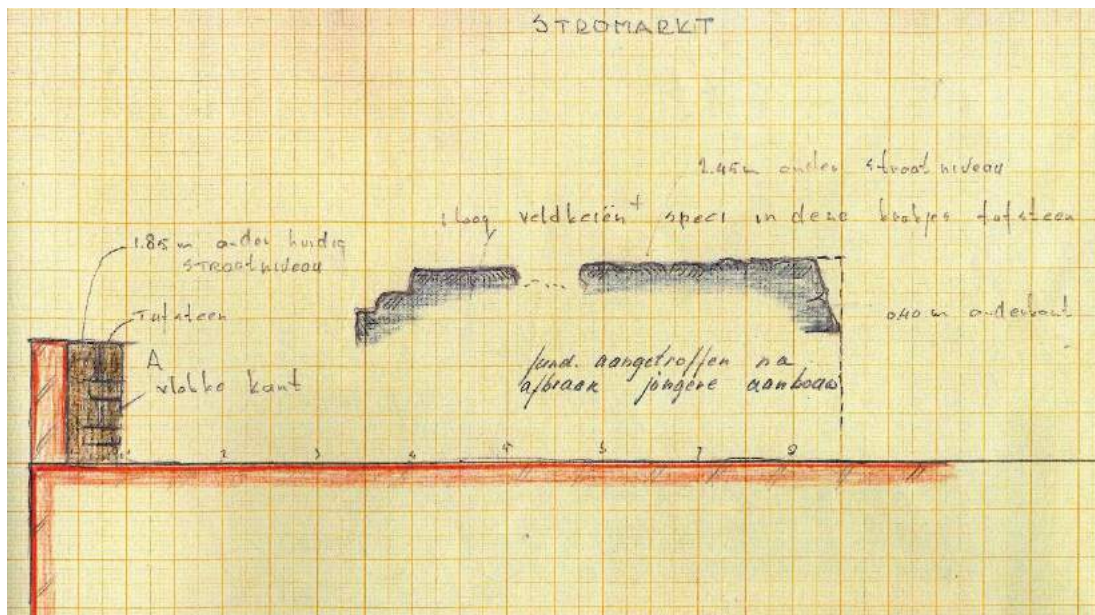
¹⁶ De datering is vastgesteld door middel van C¹⁴-methode.

¹⁷ Martin, 1996.

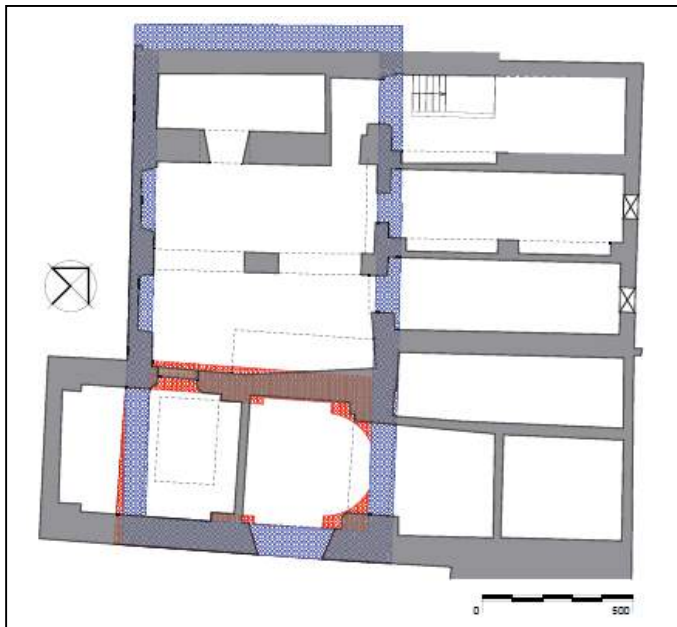
¹⁸ De plattegrond van de kapel is overgenomen uit "Het kapittel van Lebuinus in Deventer" uit de bijdrage van C.M.M. Martin: "De kern in een architectuurhistorische context".

De Werkgroep Bouwhistorie Deventer heeft de plattegrond van Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19 nauwkeurig ingemeten. Bovendien is bij het archeologisch onderzoek in 1967 ter plaatse van het huidige bankgebouw een restant van een tufstenen muur aangetroffen (afb. 69). De combinatie van deze gegevens resulteert in een tufstenen residentie van maar liefst 17.5 m lang en bijna 9 m diep, waarbij de kapel in de proosdij was geïntegreerd (afb. 70).¹⁹

Van Katzenelnbogen werd in 1141 benoemd tot bisschop in Osnabrück; of in dat jaar de residentie al was afgebouwd is niet bekend.

Afb. 69. Veldtekening van de aangetroffen fundering in 1967. (Tekening A. van Pernis, ROB)

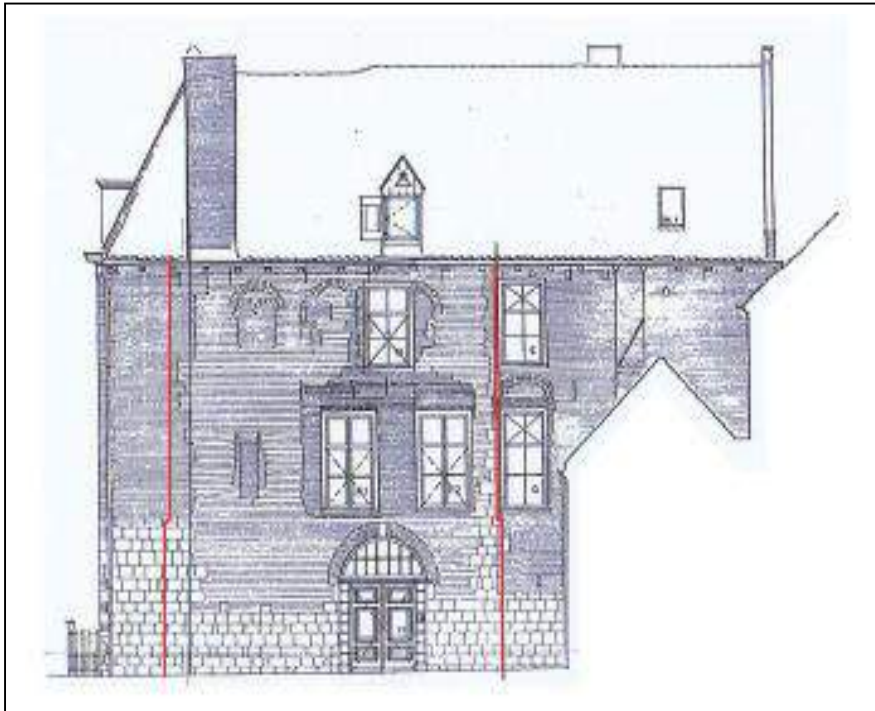

Afb. 70. De proosdij uit de 12de eeuw (in blauw) met daarin de kapel (in rood). (Tekening Herman Lubberding/ Annemarieke van der Beek)

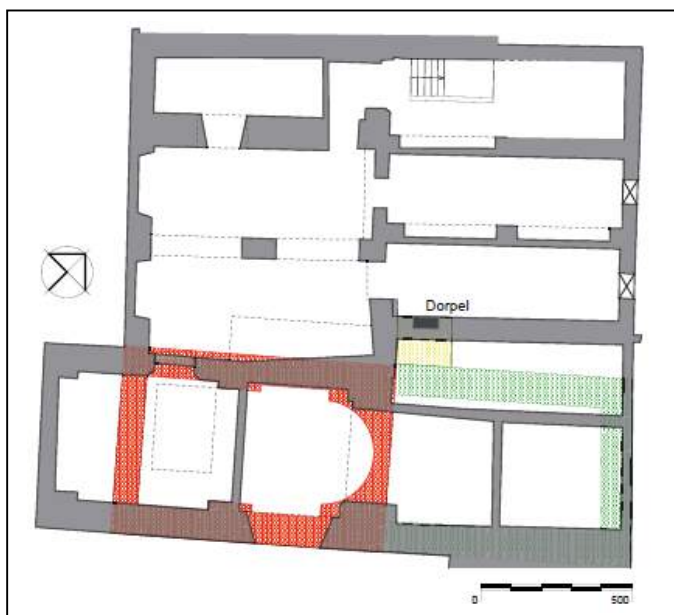
¹⁹ In 1967, voorafgaand aan de bouw van het bankgebouw, is een fundering van tufsteen, rustend op veldkeien, aangetroffen die exact evenwijdig loopt aan de huidige zijgevel van Stromarkt 19 (onderzoek ROB). Bovendien kwam de opbouw van deze fundering overeen met de opbouw van de gevel van Sandrasteeg 8 aan de zijde van de Sandrasteeg.

De exacte breedte van het gebouw is nog duidelijk herkenbaar in de huidige gevel aan de Sandrasteeg (afb. 71). Boven de trachietblokken vormt het tufstenen deel de oorspronkelijke zijgevel van de residentie.

De muurdelen uitgevoerd in baksteen zijn van jongere datum, evenals de huidige ingang aan de zijde van de Sandrasteeg. Dat deze gevel oorspronkelijk een gesloten gevel is geweest blijkt wel uit het feit dat het ophogen van de straat, zoals hiervoor in “De oude stad – een terzijde” is beschreven, ongehinderd doorging.

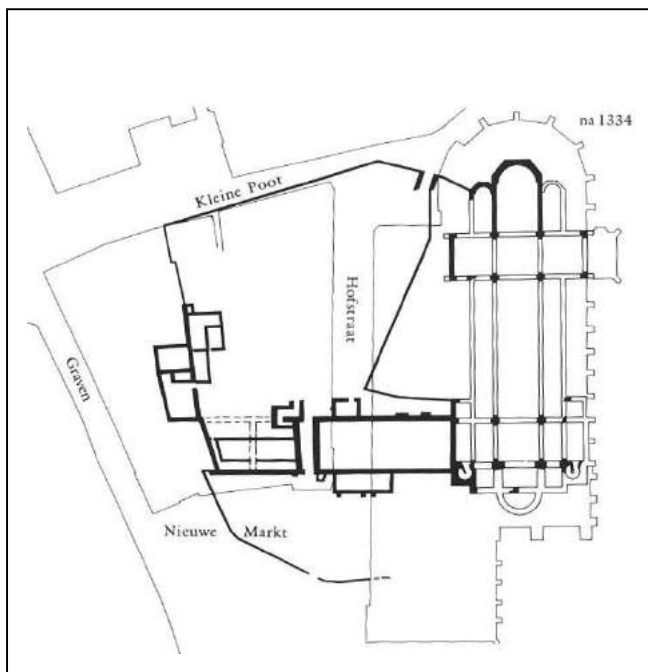
Afb. 71. Zijgevel aan de Sandrasteeg, met in rood de voor- en achtergevellijn van de proosdij, gebaseerd op de fotogrammetrische opmeting van De Waal-Hattem. (Tekening Johans Kreek)

In de eerste helft van de 13de eeuw werd de kapel in twee traveeën naar het oosten uitgebreid. De fundering van het altaar in deze nieuwe apsis is tijdens het archeologisch onderzoek in 1992 teruggevonden. Dit doet vermoeden dat de eindafsluiting van de kapel praktisch onder de huidige achtergevel van Sandrasteeg 8 heeft gelegen (afb. 72). Daar is indertijd geen onderzoek naar gedaan.²⁰

Afb. 72. De uitbreiding van de kapel (in groen). (Tekening Herman Lubberding/Annemarieke van der Beek)

²⁰ Proos, 1996.

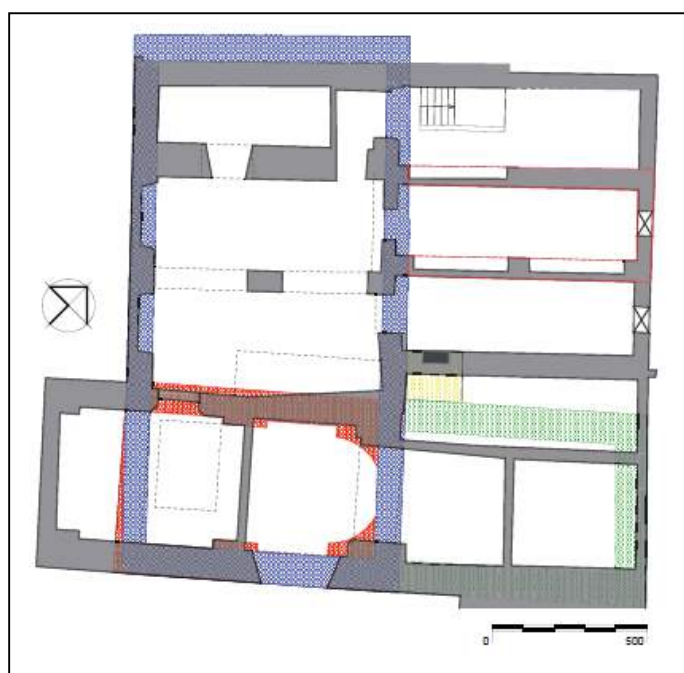
Afb. 73. De bisschopshof omstreeks 1334, waarvan delen van het hoofdgebouw en restanten van de noordelijke muur langs de Stromarkt teruggaan tot de 12de eeuw.
(Tekening Ronald Glaudemans)

Over aan- of verbouwingen van vóór de grote stadsbrand in 1334 is in de archieven niets bekend. Slechts op twee plekken in de kelders zijn sporen aangetroffen die kunnen duiden op een aanbouw, zoals de aanwezigheid van de tufstenen achtergevel van Stromarkt 19 (kelder 4), alsmede de tufsteen in de voeten van de gordelbogen in deze kelder.

De achtergevel is tot aan de aanzethoogte van het huidige gewelf van tufsteen en loopt bovendien door achter de zijmuren van deze kelder, maar het is niet bekend hoe ver (zie hiervoor ook afb. 48 en 49).

De hoogte van de tufsteen doet vermoeden dat hier sprake is van een half ingegraven kelder met waarschijnlijk een houten zoldering die een meter boven het maaiveld uitstak.

De vroegere maaiveldhoogte ligt bijna gelijk met de huidige bestrating; de vloer van de kelder ligt bijna 1 m lager dan de huidige bestrating.

Een andere mogelijkheid is dat deze muurresten van secundair gebruikte tufstenen zijn opgebouwd en dus bij een latere bouwphase behoren.

Afb. 74. Met een rode omlijning de contourlijnen van de mogelijke kelder. Het zwarte blokje is de dorpel van het trappenhuis.

(Tekening Herman Lubberding) / Annemarieke van der Beek)

Een andere vondst waarvan de bouwperiode niet is te achterhalen zijn de drie trachietblokken met daarboven de gepleisterde muur met het scharnier, genoemd in kelder 3 wand B.

Dit moet de ingang van een trappenhuis zijn geweest dat buiten tegen de proosdij was aangebouwd. De suggestie van alleen een doorgang is onwaarschijnlijk; immers, deze komt dan uit in een smalle open ruimte tegen de verlengde kapel.

De dorpel van het trappenhuis (afb. 43 en 74) bestaat uit die drie blokken trachiet en ligt op gelijke hoogte met de vloer van Sandrasteeg 8 en dus ook op gelijke hoogte met het maaiveld van de hof. Bij het onderzoek door de Werkgroep bleek dat van de tufstenen muur waartegen dit trappenhuis staat, de dagkant van het gevelvlak nog ongeschonden aanwezig is.

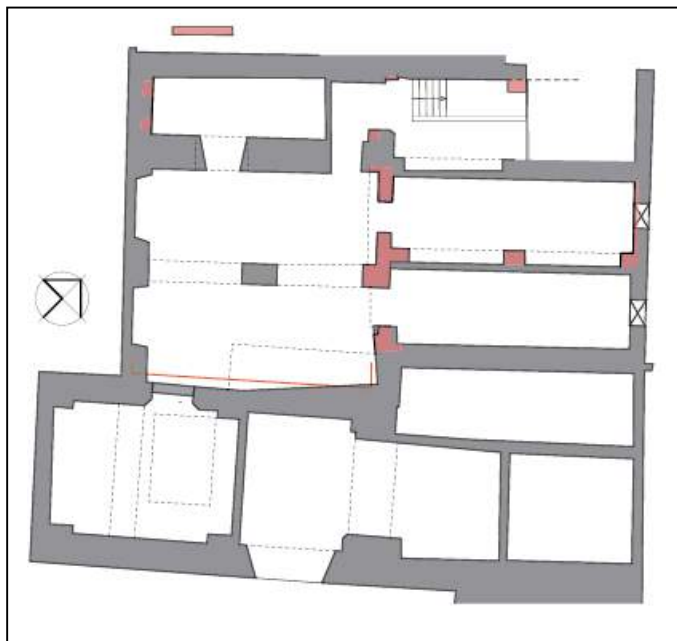
Op de wand van de spiltrap, op slechts 33 cm van de tufstenen gevel (de vroegere achtergevel), is de pleisterlaag ook deels aanwezig.

Op 35 cm boven de trachietblokken bevindt zich in de wand nog een scharnier waarvan de duim rust op een basaltlavasteen, en op die duim zit nog een deel van de scharniervleugel (zie kelder 3 afb. 43, 44 en 45).

Het trappenhuis is uitgevoerd in een groot formaat baksteen (10 L = 83 cm).

In het begin van de 14de eeuw is voor het eerst in Deventer baksteen toegepast. Hoewel de muren na de grote stadsbrand van 1334 ook met ongeveer dit formaat baksteen zijn aangevuld en hersteld, is het beslist niet uitgesloten dat kort vóór 1334 ook al baksteen werd gebruikt. Het trappenhuis kan dus vóór 1344 gebouwd zijn en bedoeld om van buitenaf de vertrekken boven de kapel en de proosdij te bereiken.

In Sandrasteeg 8 is in de noordmuur van de kapeluitbreiding nog een stukje van de tufstenen zuidmuur van dit trappenhuis bewaard gebleven. Op afb. 72 en 74 is het trappenhuis in geel aangegeven.

Afb. 75. Alle tufstenen muurresten die in de kelders zijn aangetroffen zijn hier in rood aangegeven. (Tekening Herman Lubberding / Annemarieke van der Beek)

De wederopbouw na de grote stadsbrand van 1334

Bij de grote stadsbrand in 1334 ging een groot deel van de stad in vlammen op en ook de proosdij liep brandschade op. Het zuidelijk gedeelte (Sandrasteeg 8) bleef redelijk gespaard, maar van het deel Stromarkt 19 bleven alleen delen van de tufstenen muren overeind.

Direct na de brand is men gestart met de wederopbouw waarbij de intacte tufstenen muurdelen werden gehandhaafd en zo nodig werden aangevuld en verhoogd in baksteen met een tienlagenmaat van 81-83 cm. Aan de zijde van het bankgebouw is de huidige gevel in een kleiner formaat baksteen (10 L = 78 cm) uitgevoerd. Dit formaat komt overeen met dat van de muren die direct na 1334 zijn gebouwd. Waarom het pand werd ingekort is niet te achterhalen.

De scheidingsmuur tussen Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 is vanaf de verdiepingvloer van Sandrasteeg 8 afgebroken en herbouwd in baksteen. De scheiding tussen de tufstenen en de bakstenen muur is in Stromarkt 19 duidelijk zichtbaar op 118 cm boven de vloer (zie De verdieping, vertrek 1 wand B, en afb. 77).

Sandrasteeg	Sandrasteeg 8	Stromarkt 19	Stromarkt-L.Diesepl.
	Vloer 2e verdieping + 11.85	Vloer zolder +10.09 Baksteen Bovenz. Tufsteen +7.82 Tufsteen	
	Plafond verdieping + 7.73	Bovenkant boogje van baksteen +7.52 Baksteen Vloer verdieping +6.88 Baksteen	
	Vloer verd. boven hal + 4.74 Vloer verd. Achterh. +4.57	Onderkant baksteen +4.52	
	Bovenk. gewelf in hal +4.17	Tufsteen Vloer beletage +2.12 Aanzet gewelf in kelder +1.37	
Sandrasteeg maaiveld +0.85 (8.50+NAP)			Stromarkt +081 (8.46+NAP) Achtertuin +0.65(8.30+NAP)
	Vloer v.d. hal +0 (7.65 +NAP)	Bovenk. trachietblokken + 0.38 Trachiet Onderk. Trachietblokken + 0.05 Vloer kelder - 0.87 (6.78 +NAP)	
Alle maten t.o.v. vloer hal Sandrasteeg. Niet op schaal			
Deventer H.H.J.Lubberding			

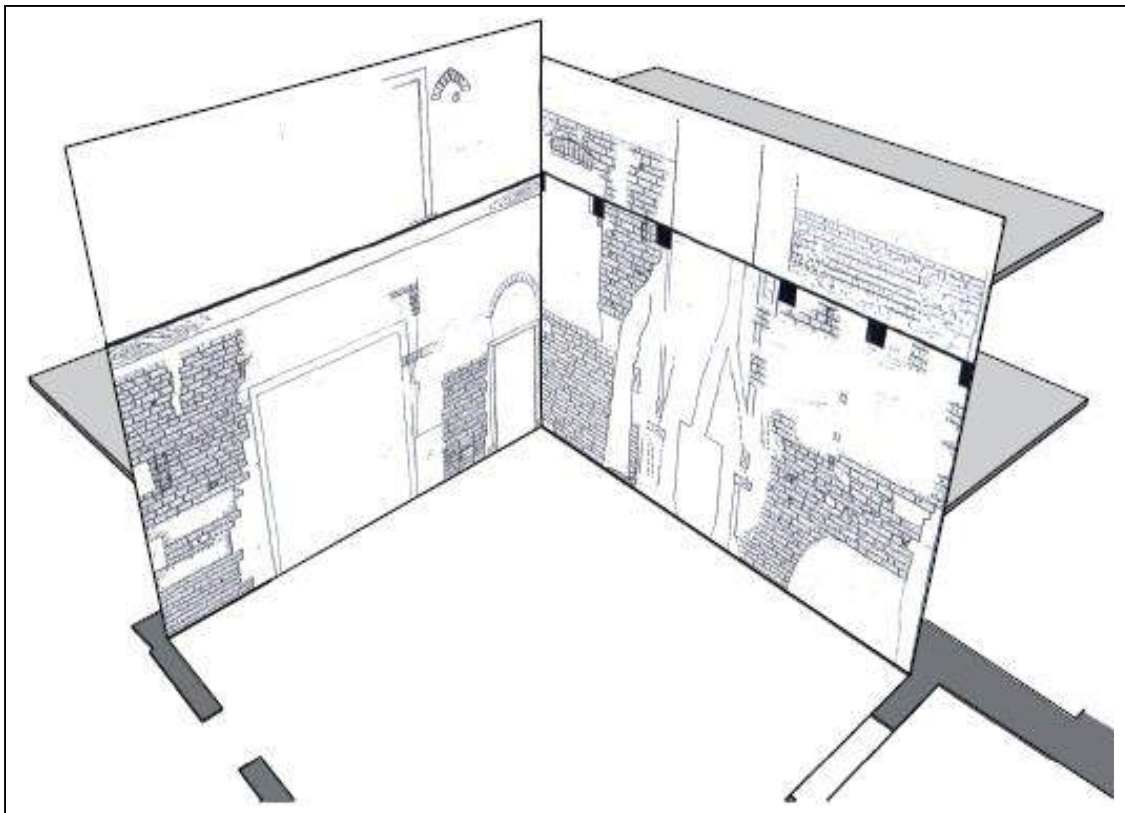
Afb. 76. Schematische weergave van de diverse hoogtes in Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19 ten opzichte van de vloerhoogte van de hal 3 in Sandrasteeg 8.
(Schema Herman Lubberding)

In Sandrasteeg 8 is de hoogte-indeling van de verdiepingen gehandhaafd, maar in het deel Stromarkt 19 is die aangepast aan het intussen verhoogde straatniveau. Het resultaat is een duidelijke scheiding tussen de woonlagen van beide delen van de proosdij (afb. 76).²¹

In de voorkamer op de bel-etage zijn geen sporen van inkassingen van zware balken aangetroffen die duiden op vloeren op gelijke hoogte met die van Sandrasteeg 8. Duidelijk is gekozen voor hoge zalen, bewust gekozen om de status van de proosdij te benadrukken.

Het verschil in de vloerlagen tussen Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19 zal hoogstwaarschijnlijk zijn opgelost door z.g. tussenverdiepingen of galerijen aan te brengen waarbij de vroegere doorgangen konden worden gehandhaafd. In een inventarisatie uit 1592 wordt gesproken over *“een kleijn kemercken under die Galerije”*.²²

Een dichtgezette vroegere doorgang ter hoogte van de verdiepingsvloer van Sandrasteeg 8 is in Stromarkt 19 duidelijk herkenbaar in het blanke vlak onder de hanenkam (afb. 77).

Afb. 77. Perspectieftekening van de bel-etage kamer 1 en de vloerhoogtes van Sandrasteeg 8 (in grijs). De scheiding tussen tufsteen en baksteen in Stromarkt 19 valt samen met de vloerhoogte van de verdiepingsvloer van Sandrasteeg 8. Een mogelijke galerij in de achterkamer, gebaseerd op aangetroffen ankers en een tufstenen rollaag, is eveneens aangegeven. (Tekening Peter van Woerden) Zie ook afb. 35.

Niet lang nadat de schade aan de proosdij was hersteld, heeft men een nieuw achterhuis gebouwd waarvan de achtergevel in het verlengde lag van de afsluiting van de kapel.

De aanbouw werd even hoog opgebouwd als het voorhuis, de kap op het voorhuis werd door een speciale constructie verbonden met de kap op het achterhuis. Deze bijzondere kapconstructie is uitgebreid beschreven in deel 2, onderdeel zolder/de kappen.

²¹ De vloer van de kelder ligt 87 cm onder de oorspronkelijke vloerhoogte (= hal Sandrasteeg 8).

²² Gemeente Archief Deventer, 23 juli 1592. Rep.1-271.

Opvallend is wel dat de bakstenen die voor de aanbouw zijn gebruikt, kleiner zijn dan die van de herstellende muren in het voorhuis. De tienlagenmaat is 70-78 cm en het opgaande muurwerk is ook minder dik ('slechts' 55 cm), globaal even dik als de nieuwe zijgevel van het voorhuis aan de zijde van het bankgebouw.

De zijgevel van het achterhuis (dus ook aan de kant van het bankgebouw) is slechts 42 cm dik. Vreemd is dat dit verschil van 13 cm wel aantoonbaar is bij de aansluiting van het voorhuis tegen het bankgebouw, maar dat dit op de foto (afb. 86) niet waarneembaar is.

De scheidingsmuur tussen Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 is bij de aanzet tegen de achtergevel 72 cm dik. De doorgang op de bel-etage (vertrek 1, letter c) is mogelijk ontstaan bij de wederopbouw na 1334.

Op de bel-etage (vertrek 1, wand C) zitten enkele ankers en een deel van een rollaag (afb. 35). Misschien is in de achterkamer op die hoogte, gelijk met de vloerhoogte van de verdiepingsvloer van Sandrasteeg 8, ook een galerij geweest (zie afb. 77).

Een paar eeuwen na de brand

Ook in de twee eeuwen na 1334 wordt over bouwactiviteiten in of aan de proosdij in de archieven niets vermeld. Uit het grote scala aan baksteenformaten valt op te maken dat er wijzigingen in de indeling zijn geweest die later weer teniet zijn gedaan of wederom gewijzigd. Onbekend is of men tijdens de wederopbouw van Stromarkt 19 na de brand ook de kelders heeft uitgegraven of dat dit misschien later is gebeurd. Omdat een deel van de schouw in kelder 1 uit de 16de eeuw stamt, staat wel vast dat deze kelder in elk geval vóór 1600 is uitgegraven. Een nauwkeuriger datering kan alleen met behulp van archeologisch onderzoek onder de keldervloer worden vastgesteld. Een dergelijk onderzoek is echter niet toegestaan zolang er geen dringende noodzaak is om het bodemarchief te ontsluiten.

De kelders zijn aangelegd met gebruikmaking van de bestaande funderingen. Dit blijkt uit het feit dat de buitenmuur van kelder 1 en 2 aan de onderkant veel breder is dan hogerop (zie kelder 1, wand A). Dat is eveneens het geval in kelder 4 (afb. 48 en 49), waar de onderkant van de achtergevel (tufsteen) en de tufstenen kolommen in de zijwand die de gordelbogen dragen breder zijn dan het muurwerk erboven.

De bouwnaden in kelder 3 (de scheidingswand met Sandrasteeg 8) geven de indruk dat daar een toegang tot de kelder is geweest voordat de huidige vaste keldertrap er was (afb. 42).

In de 17de eeuw

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog en ook in de jaren daarna bleef de proosdij eigendom van het kapittel. Een overeenkomst voor de overdracht van de kerkelijke naar de wereldlijke machthebbers is toen niet getekend. In andere steden in de Noordelijke Nederlanden zijn wel alle overdrachten van de kerkelijke goederen op schrift vastgelegd.

In 1615 werd een nieuwe proost benoemd, Berendt Bentinck, elf jaar oud. Zijn vader Henricus Bentinck, de Drost van Salland, werd zijn wettige voogd. De vergadering van het kapittel van 26 januari 1616 vond plaats in de kapittelzaal van het Heer Florenshuis.

In de notulen staat als reden voor die locatie vermeld dat de kapittelzaal van de proosdij in desolate toestand verkeerde. In de vergadering werd vastgelegd dat het kapittel de proosdij volledig zou herstellen en onderhouden opdat Bernardus (Berendt), zodra deze volwassen was, er zijn intrek kon nemen. Het was echter niet het kapittel maar de stad Deventer die de herstelwerkzaamheden bekostigde en zich eigenlijk ook als eigenaar van de proosdij beschouwde.²³ Er is enkele jaren aan het pand ge- en verbouwd en waarschijnlijk schonk de stad Deventer in 1620 ter gelegenheid van het gereedkomen van dit karwei aan de proosdij een drietal 'glazen' (gebrandschilderde ramen) met afbeeldingen van het stadswapen.²⁴

Het schenken van de glazen kan worden gezien als een claim van de stad op het gebouw.

Toen de restauratie was afgerond maakten ook de Staten van Overijssel gebruik van de ruimte voor representatieve doeleinden en rechtspraak.

Of Bernardus ooit het pand heeft bewoond wordt niet vermeld. Hij overleed in 1668 in Diepenheim.²⁵

In particuliere handen

Na de reformatie werd het eigendomsrecht op de proosdij, na veel gekrakeel tussen Deventer, Kampen en Zwolle die alle aanspraak maakten op de proosdijgoederen, in 1671 toegewezen aan de stad Deventer. Deventer had zich voordat de officiële toewijzing een feit was al een deel van de tuin toegeëigend om een plein, de latere Stromarkt, te realiseren.

Afb. 78. De achtergevels van Stromarkt 19 (r) en Sandrasteeg 8 (l). (Foto Herman Lubberding)

In 1677 verkocht de stad het overgebleven perceel *“'s Graven Hoff ofte oock de Praebstije genoemd....aen het Stroomarckt”* aan Hendrick de Sandra, de stadscommandeur van Deventer.²⁶

De Sandra nam vervolgens een *“bequaem architect van Amsterdam”* in de arm die het pand in- en extern verbouwde.²⁷

De proosdij moet toen een indrukwekkend gebouw zijn geweest; Dumbar (1680-1744) schrijft:

“Deze wooning, der Proostenhof genoemd, en gelegen tegens over de Nieuwestraet, bestond uit verscheide vertrekken, onder welke een zeer beroemt was door zyne konstggeschilderde glazen, verbeeldende de Historien van Jason, Semiramis, Niobe, Hercules”

en zo noemt hij nog 23 andere goden.²⁸

Waar die glazen, gebrandschilderde ramen, gebleven zijn is een raadsel.

²³Nalis, 1996.

²⁴ Resolutie 12-7-1620.

²⁵ Het merendeel van de proosten was van adellijke afkomst en meestal verbleven ze op hun eigen landgoederen. De proosdij werd sporadisch door de proosten bewoond.

²⁶ Nalis, 1996.

²⁷ Nalis, 1996.

²⁸ Dumbar, 1731.

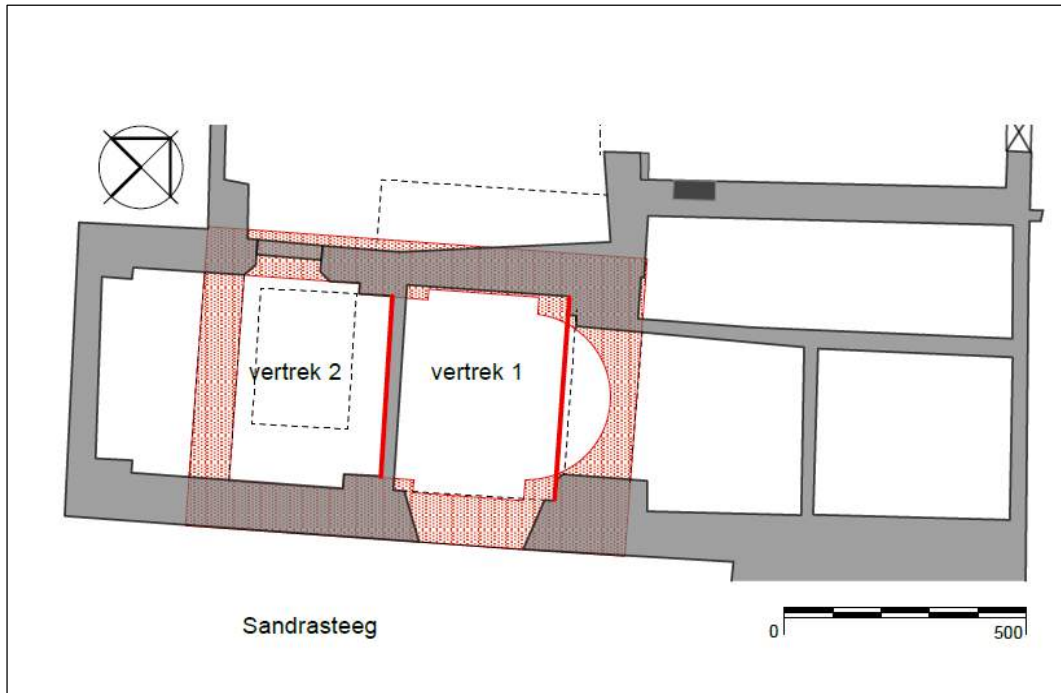
Aangenomen wordt dat De Sandra ook de voor- en achtergevels liet vernieuwen.

De achtergevel van Sandrasteeg 8 kreeg een fraaie 17de-eeuwse tuitgevel met vlechtingen met daarin vensters uit dezelfde periode; Stromarkt 19 kreeg wel een herstelde tuitgevel, maar zonder vlechtingen (afb. 78).

De voorgevel van Sandrasteeg 8 werd toen ruim 2.70 m naar voren geplaatst (afb. 79 en 80). Dit was een uitvloeisel van het feit dat de kapel bij de woonfunctie werd getrokken.

Er werden zo twee vertrekken gecreëerd: Vertrek 1 en Vertrek 2 (afb. 79).

De nieuwe voorgevel kreeg een kruiskozijn en gelijktijdig werden ook in de voorgevel van de Stromarkt 19 kruiskozijnen geplaatst.

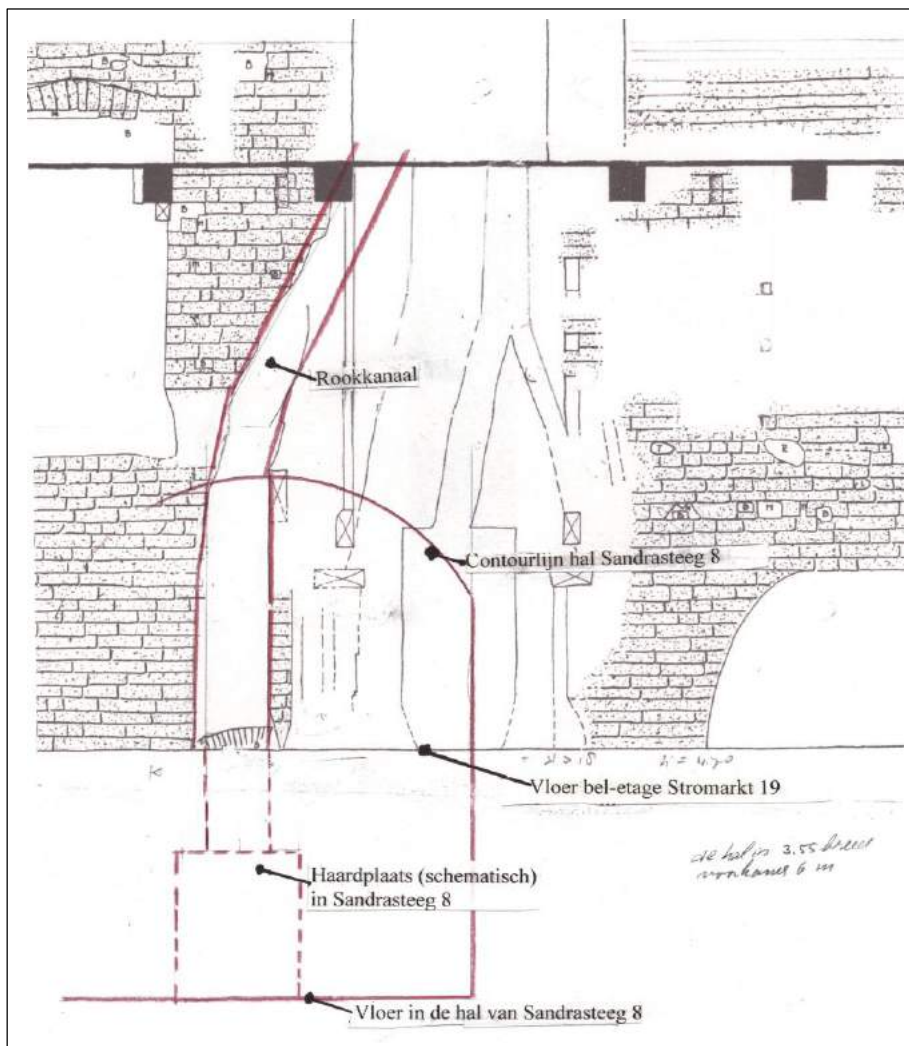
Afb. 79. Indeling nadat de kapel haar functie verloor. (Tekening Herman Lubberding/Annemarieke van der Beek)

Bij de jongste restauratie van Sandrasteeg 8 in 1992-93 werd ook die aanbouw ontleisterd en daarbij werd een dichtgezette oeil-de-boeuf aangetroffen (afb. 80). Dit kleine ronde raam op ooghoogte van de vloer van het voorste vertrek in Sandrasteeg 8 kan een aanwijzing zijn dat de entree van het gebouw zich in de huidige voorgevel van Stromarkt 19 bevond. Via dit raampje was zicht op de entree mogelijk.

In vertrek 2 werd tegen de scheidingsmuur met Stromarkt 19 een schouw geplaatst waarvan het rookkanaal werd aangesloten op het bestaande rookkanaal van de schouw in de voorkamer van Stromarkt 19 (afb. 81).

Afb. 80. De ontleisterde voor- en zijgevel van Sandrasteeg 8 met in de zijgevel de oeil-de-boeuf (Foto SAB)

Afb. 81.
De scheidingsmuur met Sandrasteeg 8, met in rood de contourlijn van de hal in Sandrasteeg 8, de mogelijke haardplaats en het rookkanaal. (Tekening Herman Lubberding)

Vanaf de 18de eeuw

In 1698 verkoopt De Sandra de voormalige proosdij.

Een van de latere eigenaren, veelal invloedrijke personen, vervangt in de 18de eeuw de gehele voorgevel van Sandrasteeg 8 en zet in de nieuwe voorgevel houten kozijnen met schuiframen. Op afbeelding 80 is duidelijk te zien dat voor deze voorgevel een kleiner formaat baksteen is gebruikt.

*Afb. 82. De trap met toegangsdeur vanuit de huidige hal van Sandrasteeg 8 naar de straat, na de laatste restauratie door de N.V. Bergkwartier.
(Foto Herman Lubberding)*

De verbouwing bleef niet beperkt tot de gevels. Onder vertrek 1, de voorkamer, werd een waterkelder aangelegd. De wijze waarop de kelder van water werd voorzien heeft men tijdens de jongste restauratie niet kunnen achterhalen. Wel werd in situ een deel van een loden pijp aangetroffen die in verbinding stond met de pomp in de keuken van Stromarkt 19 (zie De Keuken).²⁹ Voorkamer en vestibule kregen de huidige stucornamenten.

Gelijktijdig of kort daarna werd ook Stromarkt 19 gerenoveerd. In de voorgevel werden de kruiskozijnen vervangen door houten kozijnen met roedenverdeling voor kleine ruitjes.

In de achtergevel kwam op de bel-etage de huidige hoge ingangspartij.

Op de zolder wordt tegen de achtergevel een hijsinstallatie geplaatst waarmee goederen via een katrol, die onder een hijsbalk in de achtergevel was bevestigd, konden worden opgetakeld. De plaats van deze hijsbalk is opmerkelijk, omdat de achtergevel tot ver na 1849 (zie afb. 83) aan een gesloten hof grenst.

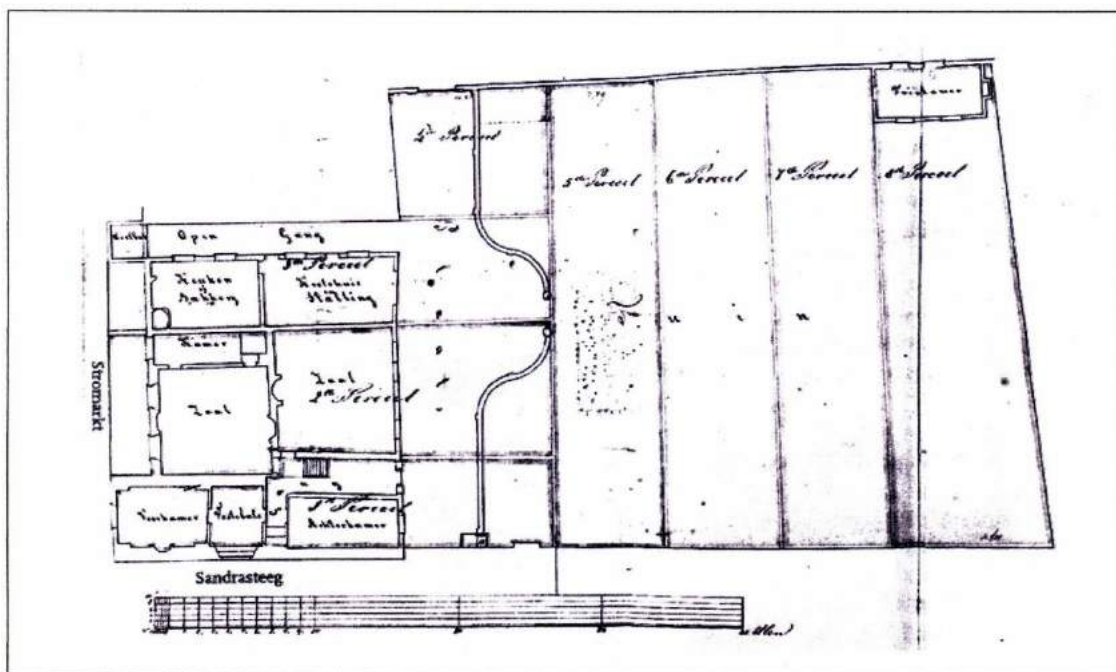
²⁹ Spitzers in Het kapittel van Lebuinus in Deventer, pag. 158-159.

In 1835 wordt de proosdij met bijgebouwen en grond, met uitzondering van het vrijstaande koetshuis, verkocht aan Hugo Beijerman, hoogleraar aan het Deventer Athenaeum.

Het vrijstaande koetshuis gaat naar Albert van Leusen die het afbreekt en op die plaats twee huizen bouwt. Beijerman zal later tegen het pand een nieuw koetshuis met keuken bouwen. Vier jaar later verkoopt Bijermans het geheel aan Pierre Voûte. Na diens overlijden besluit zijn weduwe in 1849 het complex te splitsen en te veilen. Om splitsing mogelijk te maken moet in (het huidige pand) Sandrasteeg 8 een ingang naar de straat komen. Gekozen wordt voor een doorbraak door de oorspronkelijke dikke buitenmuur, waarbij vertrek 2 een vestibule wordt. Het hoogteverschil van 85 cm met de straat wordt opgevangen door in de vestibule een natuurstenen trap te maken (afb. 82). De daar tegenovergelegen haard liet men vervallen. Voor deze veiling is een tekening gemaakt, de eerste tekening die een goed beeld geeft van het totale gebouw (afb. 83). Die veiling gaat echter niet door.

De weduwe Voûte verkoopt het hele complex aan Henriëtta Julia Guitard, weduwe van Chr.J. Nieuwenhuys, die in 1866 ook de twee huizen van Van Leusen koopt.

Door deze toevoeging heeft het geheel weer de omvang die het vóór 1835 had.

Afb. 83. Tekening uit 1849 van een voorgestelde veiling van de woning en de tuin in acht percelen. Het hele complex is nog ongedeeld. (Collectie Gemeente Archief Deventer)

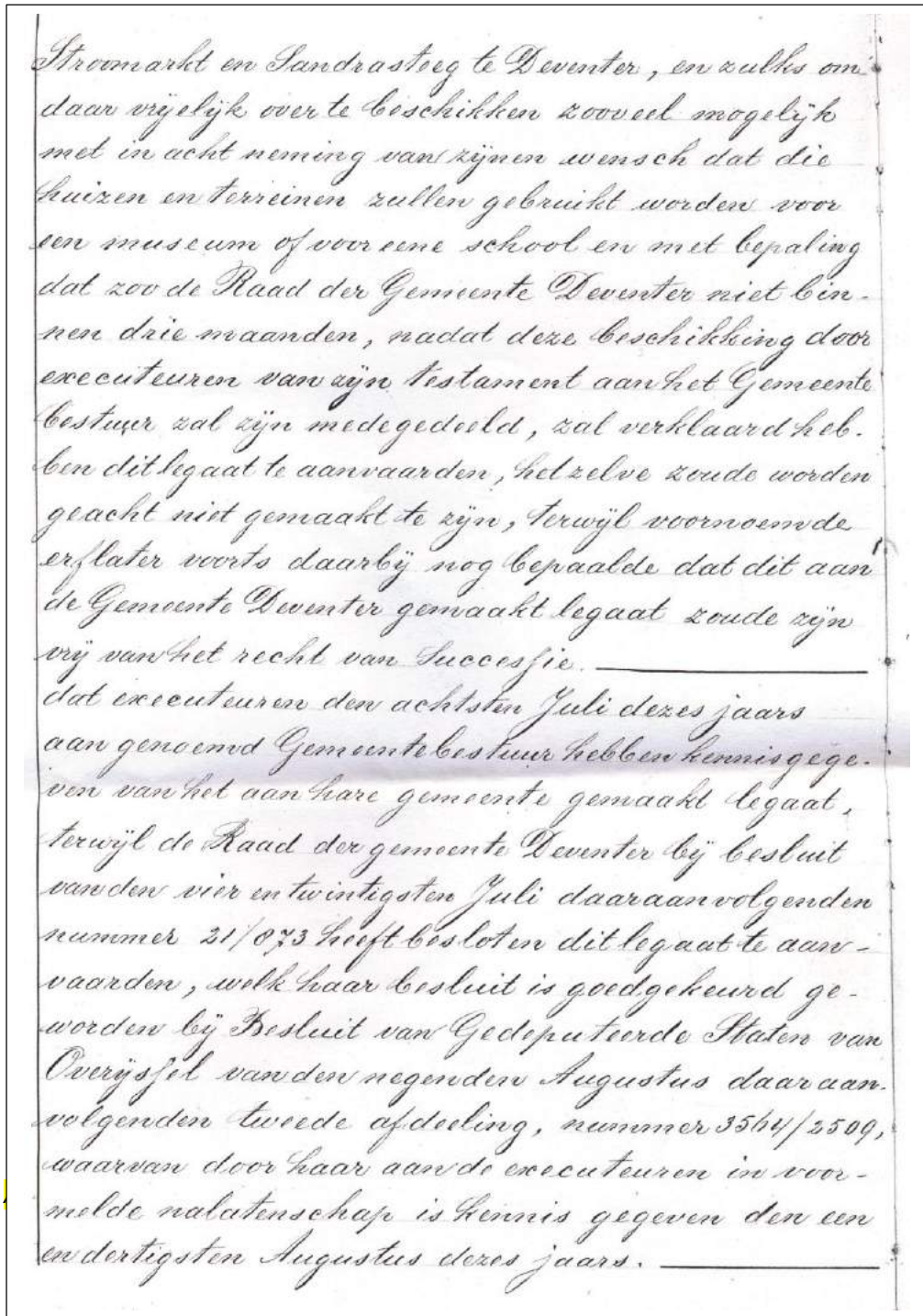
In 1878 laat Mr. R.C. Nieuwenhuys, de zoon van mevrouw Guitard en nu eigenaar/bewoner van het pand Stromarkt 19, een bouwtekening voor een erker maken. Daarbij wordt de keuken zoals die op de veilingtekening staat aangegeven gesloopt. Onder de erker worden een badkamer en zelfs een lift gebouwd.³⁰ Op de bouwtekening staat ook de huidige ingangspartij schematisch aangegeven. De vraag is of die toen ook gebouwd is.

Zes jaar later liet hij achter de erker een serre bouwen met in de onderbouw een knechtenkamer en een bergplaats.³¹ De serre reikte tot de achtergevel van het pand.

³⁰ SAB 1814-1930 inv. 0704

³¹ SAB 1814-1930 inv. 0908

In 1905 overleed Mr. Nieuwenhuys en legateerde bij testament de huizen Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8, inclusief erven en tuinen, aan de Gemeente Deventer. In het testament stond de bepaling dat zijn weduwe het recht van levenslang vruchtgebruik moest krijgen. Verder mocht de gemeente "..... daar vrijelijk over (te) beschikken zooveel mogelijk met in acht neming van zijnen wensch dat die huizen en terreinen zullen gebruikt worden voor een museum of voor eene school" (afb. 84). De gemeente kreeg hiermee dus het complex weer in bezit dat ze in 1669 ook al eens had verworven.

Stromarkt en Sandrasteeg te Deventer, en zulks om
daar vrijelijk over te beschikken zooveel mogelijk
met in acht neming van zijnen wensch dat die
huizen en terreinen zullen gebruikt worden voor
een museum of voor eene school en met bepaling
dat zoo de Raad der Gemeente Deventer niet bin-
nen drie maanden, nadat deze beschikking door
executeurs van zijn testament aan het Gemeente
bestuur zal zijn medegedeeld, zal verklaard heb-
ben dit legaat te aanvaarden, hetzelve zoude worden
geacht niet gemaakt te zijn, terwijl voornoemde
erflater voorts daarbij nog bepaalde dat dit aan
de Gemeente Deventer gemaakt legaat zoude zijn
vrij van het recht van Successie. —————
dat executeuren den achtsten Juli dizes jaars
aan genoemd Gemeente bestuur hebben kennisgege-
ven van het aan hare gemeente gemaakt legaat,
terwijl de Raad der gemeente Deventer bij besluit
van den vier en twintigsten Juli daaraanvolgenden
nummer 21/073 heeft besloten dit legaat te aan-
vaarden, welk haar besluit is goedgekeurd ge-
worden bij Besluit van Gedeputeerde Staten van
Overijssel van den negenden Augustus daaraan-
volgenden tweede afdeling, nummer 3564/2509,
waarvan door haar aan de executeuren in voor-
melde nalatenschap is kennis gegeven den een
en dertigsten Augustus dizes jaars. —————

Afb. 84. Kopie van het blad uit het testament. (SAB)

Voorlopig bleef de toestand echter zoals ze was; beide panden bleven verhuurd tot aan het beruchte bombardement van 15 december 1944. Veel gebouwen in de binnenstad zijn toen ernstig beschadigd.

*Afb. 85.
De voorgevel van
Stromarkt 19 en de
erker. De foto is
genomen direct na
het bombardement
op 15 december
1944, waarbij de
binnenstad van
Deventer veel schade
opliep. (Foto SAB)*

Na de Tweede Wereldoorlog werden alleen de panden Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 weer (enigszins) hersteld, waarbij de erker en serre werden gesloopt. Op die plaats kwam een lage aanbouw die de bestemming "opslagruimte" kreeg (afb. 86). Het pand degradeerde tot bananenpakhuis.

De gebouwen op de hoek van de Stromarkt waren dusdanig beschadigd dat volledig herstel niet meer mogelijk was. Daarvan werd in 1948 de verdieping afgebroken en het resterende deel kreeg eveneens een functie als opslagruimte.

*Afb. 86. Stromarkt 19 (met links een aanbouw) in 1963.
Rechts Sandrasteeg 8, links de vroegere tuinmuur. (Foto SAB)*

Afb. 87. De zijgevel van het huidige pand ná sloop van het bijgebouw, omstreeks 1966. (Foto SAB)

In de jaren zestig van de vorige eeuw werden de aanbouwen van Stromarkt 19 en andere opstallen op het vroegere grondgebied van de proosdij gesloopt in verband met de bouw van het bankgebouw (1967 e.v.) (afb. 87). Daarbij verdween ook de fraaie muur die de tuin van de proosdij omzoomde. Kort daarna is ook de nog resterende tuin flink ingekort voor de ontsluiting van de Proosdijpassage en het Lamme van Deseplein.

In 1977 vonden interne verbouwingen plaats toen in Stromarkt 19 het Italiaanse restaurant 'La Fontana' werd gevestigd. Toen dat restaurant werd opgeheven betrokken krakers het pand en gingen er niet al te zachtzinnig mee om.

Als Sandrasteeg 8 in 1991 eigendom wordt van de N.V. Bergkwartier zorgt die in 1992-1993 voor een ingrijpende restauratie van dat pand.

Op 31 december 2004 wordt het bedrijf ook eigenaar van Stromarkt 19. Dank zij het verantwoordelijkheidsgevoel van deze N.V. voor het historisch erfgoed van Deventer worden het dak en de balklagen grotendeels vernieuwd, en de gevels hersteld en gepleisterd.

Er worden nieuwe kozijnen geplaatst met raamindelingen die identiek zijn aan de bestaande ramen, en aan de achterzijde worden de buitendeuren vervangen conform de deuren uit de 19de eeuw. In 2014 is Stromarkt 19 overgedragen aan de Gemeente Deventer.

Het is nu 2015. Sandrasteeg 8 heeft een woon- en kantoorfunctie en in Stromarkt 19 is tijdelijk een bibliotheek gevestigd. Wat zal er in de toekomst met beide panden gebeuren?

Zal de laatste wens van Mr. Nieuwenhuys worden vervuld?

De Werkgroep Bouwhistorie Deventer heeft twee jaar lang gespeurd naar bouwhistorische elementen in Stromarkt 19 en heeft de resultaten van dat onderzoek in dit rapport vastgelegd.

De conclusie van de Werkgroep is dat hier sprake is van een gebouw met een zeer hoge historische waarde.

Waardestelling

De Proosdij in Deventer is een gebouw dat stamt uit de vroege 12de eeuw en waarvan nog substantiële resten bewaard bleven. De typering 'oudste huis van Nederland' heeft dan ook zeker geldigheid. Werd het gebouw is eerste instantie nog geïdentificeerd met Sandrasteeg 8, inmiddels is het besef gegroeid dat dit huis ook een eenheid vormt met het aangrenzende Stromarkt 19 en dat ze als één samenhangend concept werden gebouwd. Het nu afgeronde onderzoek door de Werkgroep Bouwhistorie Deventer heeft aan dit besef een solide basis verschaft. Feitelijk dateert de splitsing in twee afzonderlijke panden pas uit ongeveer 1878 en vormden beide huizen tot die tijd een eenheid.

Het 12de-eeuwse huis is zeker niet ongeschonden bewaard gebleven. Het toont een lappendeken van aanbouwen, herstellingen, verbouwingen en modernisering, maar ook van sloop en de gevolgen van calamiteiten zoals de stadsbrand van 1334. Zouden we alle latere elementen weglaten dan bleef van het oude kernhuis niet meer dan een ruïne over. Van het muurwerk is alleen de oorspronkelijke rechter zijgevel aan de Sandrasteeg tot zijn volle hoogte bewaard met een deel van de achtergevel. De overige gevels: het linker deel van de achtergevel en de scheidingsmuur tussen beide delen Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19, reiken nu niet hoger dan halverwege de verdieping en de voorgevel is zelfs op de funderingen na verdwenen. Van de linker zijgevel bleef zelfs die niet bewaard, hij werd gesloopt ten behoeve van de bouw van het aangrenzende bankgebouw in de jaren '70 van de vorige eeuw. Balklagen zijn er evenmin nog. Toch bleef van dit gebouw voldoende bewaard om ons een beeld te kunnen vormen van de oorspronkelijke architectuur. Veel details ontbreken echter en de discussie over de omvang en verschijningsvorm zullen voorlopig nog wel niet verstommen. De belangrijkste sprekende details van dit gebouw vormen de vier romaanse vensters op de oorspronkelijke tweede verdieping van het huis, de kapel, waarvan het gewelf nog aanwezig is en daarmee de verdiepingsvloer in Sandrasteeg 8, en de nu dichtgemetselde doorgang die deze ruimte verbond met het naastgelegen vertrek.

Een huis van een dergelijke ouderdom waarvan nog zoveel overbleef, behoort dan ook tot de top van de Nederlandse monumenten.

Na een gedeeltelijke verwoesting door de stadsbrand van 1334 volgde een ingrijpende verbouwing. Het omringende maaiveld werd na de brand opgehoogd en het gedeelte Stromarkt 19 kreeg daarmee een nieuwe verdiepingsindeling. In Sandrasteeg 8 kon dat niet omdat het gewelf van de kapel dat men wenste te behouden, dat verhinderde.

Deze 14de-eeuwse fase is de tweede dominante tijdlaag binnen het gebouw die nog goed afleesbaar is en van grote waarde. Weliswaar werd in de eeuw daarvoor de kapel met een gewelfvak verdiept, maar meer aanwijzingen voor verbouwingen uit die periode zijn niet aangetroffen.

Boven het huidige Stromarkt 19 werd na de brand een nieuwe eiken kap getimmerd op een T-vormige plattegrond. Een unicum in Nederland waar uit deze periode alleen kappen op een rechthoekige grondslag bewaard bleven. De kap wordt ondersteund door een zogenaamde langsspannt constructie, waarvan alleen in de IJsselstreek nog exemplaren behouden bleven. Of dit kaptype ook elders werd toegepast is onbekend.

Door de T-vormige plattegrond moesten echter speciale voorzieningen worden getroffen in de vorm van zware kilkepers. Andere voorbeelden van een dergelijke constructie kennen we niet. Weliswaar was het langsspan met zijn ondersteunende standvink in het midden verminkt geraakt (drie van de vier korbelen waren verdwenen), maar dankzij de aangetroffen bouwsporen kon deze overtuigend worden gereconstrueerd.

Deze kapconstructie van kort na 1334 heeft dan ook een hoge monumentwaarde.

In de 16de eeuw werd de kapel nog met een gewelfvak aan de achterzijde vergroot en mogelijk ook aan de voorzijde, waardoor het huidige beeld aan de zijde van de Stromarkt ontstond. Ook deze verbouwing van de Proosdij vertegenwoordigt een belangrijke fase in de bouwgeschiedenis van dit huis.

Na reformatie kwam het huis in particuliere handen en werd toen verbouwd tot een rijke patriciërswoning. Uit deze periode stammen nog de beide achtergevels, maar veel elementen als plafonds en schouwen zijn inmiddels weer verdwenen. Niet alles ging verloren: een schoorsteenmantel uit deze periode is nog in het Deventer stadhuis te bewonderen. Wat wel rest is een groot gedeelte van de keuken uit deze periode in het souterrain van Stromarkt 19.

De keuken vormt het derde element met een (zeer) hoge monumentwaarde.

Met name in de 19de eeuw werd het huis getransformeerd tot een weinig opvallend woonhuis. Alleen aan de zijde van de Sandrasteeg, de minst belangrijke zijde van het huis, heeft men niet de moeite genomen het huis te verbouwen, waardoor hier nog het grootste gedeelte van de 12de-eeuwse opzet van het huis is te zien. De 20ste eeuw heeft alleen slijtage laten zien.

Tijdens de recente restauratie werden de constructieve onderdelen van het huis, hoofdzakelijk balklagen en kap, gerestaureerd of vernieuwd. Verder wacht het huis nog op zijn definitieve inrichting.

Wijnand Bloemink, bouwhistoricus

Geraadpleegde literatuur

Algemeen

- Bloemink, W. e.a., 2001. *Bouwhistorisch onderzoek Stroomarkt 19 te Deventer*. (rapportage)
- Bloemink, W. en A. Hemmes, 2008. *Stroomarkt 19 Deventer. Bouwhistorische verkenning en waardestelling*. (rapportage)
- Dumbar, G., 1731. *Het Kerkelijk en Wereltlyk Deventer*. Uitgave 1782.
- Groothedde, M., 2004. Enige feiten en hypothesen over de oorsprong van Deventer en de Deventenaren. In: *De onderste steen. Liber amicorum voor Hans Magdelijns*, pag. 43-51.
- Halbertsma, H. en A.D. Verlinde, 1967. Archeologisch nieuws Deventer. In: *Berichten KNOB*, pag. 25-26.
- Koch, A.C.F., 1982. In en om het stadhuis van Deventer. De zeventiende eeuw. De Middeleeuwen. In: A.C.F.Koch (red.): *In en om het Deventer Stadhuis*, pag. 7-40.
- Lubberding, H.H.J., 1982. Oudheidkundig bodemonderzoek in en om het stadhuis van Deventer. In: A.C.F.Koch (red.): *In en om het Deventer Stadhuis*, pag. 41-51.
- Lubberding, H.H.J., 1995. De Brink te Deventer, een haven? In: *Westerheem*, pag.102-105.
- Lubberding, H.H.J., 2012. Bijzondere funderingen onder de oudste stenen huizen in Deventer. In: *Westerheem*, pag. 202-210.
- Martin, C.M.H., 1996. De kern in een architectuur-historische context. In: J.R.M. Magdelijns e.a. ed., 1996. *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving*. pag. 179-183. Nieuwegein, Arko Uitgeverij.
- Mittendorff, E., 2007. *Huizen van heren*. Rapportages Archeologie Deventer 20.
- Nalis, H.J., 1996. Bewoningsgeschiedenis vanaf de 16de eeuw. In: *Het kapittel van Lebuinus in Deventer*, pag. 189-196.
- Proos, R.H.P., 1996. Archeologisch onderzoek in en om de Sandrasteeg. In: *Het kapittel van Lebuinus in Deventer*, pag. 144-162.
- Spitzers, Th.A., 1996. De opgraving aan de Stroomarkt (1966-1967). In: *Het kapittel van Lebuinus in Deventer*, pag. 115-126.
- Spitzers, Th.A., en D.J. de Vries, 1996. Kennismaking met de kern. In: *Het kapittel van Lebuinus in Deventer*, pag. 138-143.

Specifiek over de keuken

- Bot, P., 2009. *Vademecum van historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*. Veerhuis.
- *De Volmaakte Hollandsche Keuken-meid*. Amsterdam, 1746 (oorspronkelijke uitgave).
- Diderot, D., *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers*.
- Dubbe, B., 1966. *De kacheloven in onze gewesten*. Lochem, De Tijdstroom.
- Fock, C.W., e.a., 2001. *Het Nederlands Interieur in Beeld 1600-1900*. WBooks.
- Gouffé, J., 1870. *Groot Practisch kookboek*. Gouda, Van Goor.
Vertaling van Le livre de cuisine.
- Groot, H. de, *Het vuur beschouwd*. Uitgave van het archeologisch bouwhistorisch centrum Utrecht.
- Hermsen-Boogaardt, A., 2012. *Schoorstenen en Schouwen in en om Hanzesteden*. Open Universiteit Nederland.

- Luyken, J., *Het Menselyk Bedryf*. Amsterdam, 1694.
- Monumentale keukens in de binnenstad van Utrecht. In: *Steengoed, december 2012*. Stichting Het Utrechts Monumenten Fonds.
- Ottenheym, K., 1989. *Philips Vingboons (1607-1678) architect*. Zutphen, Walburg Pers.
- Stokroos, M., 2001. *Verwarmen en verlichten 19^e eeuw*. Zutphen, Walburg Pers.
- Uytenhoudt, W. Deventer Schouwen en schoorsteenmantels. In: *Technisch gemeentebblad Augustus 1933*. (architect bij Gemeentewerken te Deventer).
- Venne, A. van de, 2008. *Poken en stoken, brouwen en koken. Archeologie en geschiedenis van 100 ambachtelijke ovens*. AWN monografie 4.
- Willebrands, M., 2006. *De verstandige kok. De rijke keuken van de Gouden Eeuw*. Pereboom. Oorspronkelijke uitgave 1669.
- Zantkuijl, H.J., 2007. *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*. Architectura & Natura.

Contacten over de keuken

- Annema bureau voor Bouw en Cultuurhistorie Delft: W. Annema, bouwhistoricus.
- Peter Boer, Zwolle, bouwhistoricus.
- Bond Heemschut: R.J. Wielinga, architect en bouwhistoricus.
- Bouwwerk, Adviesbureau voor Architectuur, Bouw- en Cultuurhistorie: Wijnand Bloemink, bouwhistoricus.
- Brabantse Kastelenstichting.
- Edams museum: Peter Sluisman, conservator.
- Gemeente Amsterdam: C. Krabbe.
- Gemeente Groningen: Taco Tel, bouwhistoricus.
- Gemeente Kampen: H. van der Werf.
- Gemeente Utrecht: J. van der Hoeve.
- Gemeente Zutphen: Jeroen Krijnen.
- Gemeente Zwolle: J.T. Teunis.
- W. Kip, Vorden: Fornuizen.
- Martijn Kivit: Historische installaties.
- Johans Kreek, Vorden: restauratie-architect.
- Openlucht Museum Arnhem: L. van Prooije en P. Bot.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: Elroy Koldewij.
- Rijksgebouwendienst: Johan de Haan.
- Smederij Oldenhave B.V., Vorden: restauratiesmeedwerk.
- Thomas Spitzers, archeoloog.
- Stadsarchief Deventer: Henk Nalis.
- Stichting Gelderse Kastelen: Conservator Jorien Jas, beheerder G. Wagter.
- Stichting Hendrick de Keijser Amsterdam: Marie Rose Bogaers en Mark van den Bos.
- Stichting Staten en Stinzen (Friesland): Peter Nieuwenhuijsen.
- Stichting Zuid-Hollandse en Zeeuwse Kastelen.
- Meindert Stokroos.
- Zuiderzee Museum Enkhuizen: André Groeneveld.

Dankwoord

Toen in 2011 Evert Jan Eggink, directeur van de N.V. Bergkwartier, toestemming verleende aan de Werkgroep Bouwhistorie Deventer voor een aanvullend bouwhistorisch onderzoek in het pand Stromarkt 19 hadden de deelnemers aan dit onderzoek geen idee dat ze aan een zo omvangrijke klus begonnen.

Als woordvoerder van deze deelnemers dank ik zowel Evert Jan als zijn naaste medewerker André Dreteler, die tevens onze contactpersoon met de N.V. was, voor het vertrouwen dat ze in ons stelden en het geduld dat ze met ons hadden.

Wijnand Bloemink, Johans Kreek en Thomas Spitzers dank ik voor de vele adviezen en de documentatie die ze ons ter beschikking stelden. Dirk de Vries is dank verschuldigd voor de inzage in de documentatie waarover de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) beschikt. Wijnand Bloemink wil ik bovendien danken voor zijn bijdrage “Waardestelling”.

Dank ook aan Hendrik Tolboom, natuursteendeskundige bij de RCE, die het natuursteen in het pand determineerde. En natuurlijk moet Anton Oldeboer worden genoemd, uitvoerder van Bouwbedrijf Wesepe, die ons regelmatig wees op zaken die hij tijdens de restauratie van het pand ontdekte en daarmee een waardevolle bijdrage aan ons onderzoek leverde.

Naast deelname aan het bouwhistorisch onderzoek in Stromarkt 19 zelf heeft Janleo van de Laar zich ingezet om met behulp van bestaande rapportages over de kap en de kapconstructies een samenvatting te schrijven.

Henk Gelderloos heeft aan het totale onderzoek deelgenomen en richtte zich daarnaast specifiek op de keuken. Hij nam het onderzoek en de rapportage van dit deel van het pand geheel voor zijn rekening.

Annemarieke van der Beek en Peter van Woerden hebben met veel precisie het merendeel van de tekeningen gedigitaliseerd en Peter heeft bovendien de perspectieftekeningen ontworpen.

Han The was tijdens het hele onderzoeksproces aanwezig voor het maken van de vele foto's. Ten slotte wil ik Aly Dijkstra bedanken voor de onnavolgbare wijze waarop zij zowel de redactie als de vormgeving voor haar rekening nam.

Twello, november 2015

Herman Lubberding
Coördinator onderzoek Stromarkt 19/Sandrasteeg 8

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij de steun van de volgende instellingen en bedrijven.

Hoofdsponsor
N.V. Bergkwartier

Armeva Vastgoed

Fonds Deventer geschiedenis in Beeld

Stichting Wesselings – van Breemen

Publicaties van de Werkgroep Bouwhistorie Deventer

Project WBHD 001 Het Manhuis in de Polstraat (Polstraat 7)

Project WBHD 002 Assenstraat 6

Project WBHD 003 De Praebstije aen het Stroomarckt (Stromarkt 19)

Project WBHD 005 Huis de Paeuwe (Boterstraat 2)

Project WBHD 008 Bergschild 14 en 16

Project WBHD 009 Hotel De Vischpoorte (Nieuwe Markt 40)

Project WBHD 010 Waterdijk 10 (Schalkhaar)

Project WBHD 012 Plasmansweg 2 ((Okkenbroek)

Veel inwoners van Deventer en ook veel anderen in het land zijn bekend met 'het oudste huis van Deventer' aan de Sandrasteeg 8. Maar minder bekend is dat het gebouw ernaast, in de volksmond La Fontana genoemd, samen met dat oudste huis de proosdij vormde. Het was de zetel van de proost, de rechterhand van de bisschop, en het dateert uit de twaalfde eeuw.

Eind vorige eeuw is bij archeologisch onderzoek ontdekt dat voorafgaand aan de bouw van het oudste huis op die plek een tufstenen kapel uit de tweede helft van de elfde eeuw heeft gestaan. Rond 1130 werd de eerste tufstenen proosdij gebouwd en daarin werd de kapel opgenomen. In de eeuwen daarna hebben veel verbouwingen plaatsgevonden, die ten slotte de huidige panden Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19 hebben opgeleverd.

De Werkgroep Bouwhistorie Deventer heeft een aantal jaren in het pand Stromarkt 19 onderzoek mogen doen. Daarbij zijn veel belangrijke ontdekkingen gedaan die een nieuw licht werpen op de bouwgeschiedenis van het pand en de relatie met het oudste huis. De resultaten van het onderzoek worden in dit boek beschreven, en daarmee wordt de tot dusver bekende bouwgeschiedenis van de proosdij op belangrijke punten aangevuld. Voor het toekomstige gebruik van het pand, als onderdeel van de Openbare Bibliotheek, is het daarom van groot belang dat zorgvuldig met dit culturele erfgoed wordt omgegaan.

De Werkgroep Bouwhistorie Deventer bestaat uit vrijwilligers die op verzoek van bewoners en eigenaren oudere panden bezoeken en aan de hand van bouwsporen en archiefonderzoek trachten inzicht te krijgen in de geschiedenis van het pand.

